

PRACE Instytutu
Europy
Środkowej

Recenzenci prof. dr hab. Mykola Doroshko,
Kijowski Uniwersytet Narodowy
im. T. Szewczenki, Ukraina

prof. dr hab. Jurij Makar,
Czerniowiecki Uniwersytet Narodowy
im. Jurija Fed'kowycza, Ukraina

Seria Prace Instytutu Europy Środkowej
Numer 8/2021
Redakcja serii Beata Surmacz i Tomasz Stępniewski

Copyright Instytut Europy Środkowej
ISBN 978-83-66413-52-8
Wydawca Instytut Europy Środkowej
ul. Niecała 5
20-080 Lublin
www.ies.lublin.pl

Projekt okładki i skład www.targonski.pl
Fotografie na okładce © GEORGID | shutterstock.com
© ZouZou | shutterstock.com
© Dennis van de Water | shutterstock.com

Druk www.drukarniaakapit.pl

PRACE

Instytutu
Europy
Środkowej

Szczepan Czarnecki

Ewolucja polityki etnicznej Bułgarii na przykładzie mniejszości tureckiej w latach 1989-2020

Spis treści

Tezy	7
Wstęp	9
1. Uwarunkowania polityki etnicznej w Bułgarii	15
1.1. Turcy oraz islam w Bułgarii – determinanty historyczne	15
1.2. Struktura demograficzna	27
2. Polityka etniczna w okresie transformacji systemowej ...	35
2.1. Ustawodawstwo etniczne a proces europeizacji	43
2.2. Polityka etniczna w okresie postakcesyjnym	56
3. Aktywność polityczna mniejszości tureckiej	61
Zakończenie	79
Bibliografia	85

■ Tezy

Do najważniejszych determinantów warunkujących politykę etniczną Bułgarii zaliczyć należy rozpoczęty po zakończeniu sprawowania władzy przez Todora Żiwkova proces demokratyzacji państwa oraz trwający od drugiej połowy lat dziewięćdziesiątych XX wieku proces europeizacji, będący wynikiem przemian politycznych w państwie po 1989 roku.

W okresie transformacji ustrojowej nastąpiła zmiana w zakresie założeń i realizacji polityki etnicznej względem poprzedniego ustroju, jednak część jej aspektów stanowi formę powielenia rozwiązań wcześniejszego systemu, takich jak polityzacja etniczności czy dyskryminacja etniczna, skutkujących wykluczeniem społecznym, ekonomicznym i politycznym grup mniejszościowych.

Rozpoczęty na przełomie lat 1989/1990 proces demokratyzacji państwa znacząco wpłynął na perspektywę partycypacyjną przedstawicieli mniejszości etnicznych wyrażoną w formie działalności politycznej, przy czym istniejące prawodawstwo zakazuje tworzenia partii politycznych o charakterze etnicznym, co odbiera grupom mniejszościowym możliwość pełni ekspresji politycznej. Zorganizowani politycznie Turcy są jednak w stanie oddziaływać na proces decyzyjny w państwie pomimo obecnych zakazów.

Proces integracji europejskiej Bułgarii wpłynął na realizowaną politykę mniejszościową państwa, przekładając się na dynamikę wprowadzania zmian legislacyjnych oraz na podejmowanie działań antydyskryminacyjnych. Proces ten nie wpłynął natomiast na poszerzenie swobód politycznych i kulturowych bułgarskich Turków w sposób przez nich oczekiwany.

Obowiązujący w Bułgarii zakaz działalności partii politycznych o charakterze etnicznym stanowi formę „kontroli odmienności”, tj. modelu etnicznego polegającego na kulturowej i społecznej dominacji społeczeństwa tytularnego oraz jego kulturowej, religijnej, społecznej i politycznej nadrzędności względem mniejszości etnicznych.

Wstęp

W państwach charakteryzujących się znaczną różnorodnością etniczną, takich jak Republika Bułgarii, polityka etniczna stanowi szczególnie istotny aspekt rzeczywistości politycznej i społecznej. Od momentu uzyskania częściowej autonomii w 1878 roku instytucje państwowe w Bułgarii musiały zmierzyć się z problemem balansowania między pogodzeniem różnorodności etnicznej, religijnej i kulturowej w państwie¹. Po II wojnie światowej poprzez realizację twardej polityki narodowościowej przez Bułgarską Partię

¹ A. Zhelyazkova, A. Kosseva, M. Hajdinjak, *Tolerance and Cultural Diversity Discourses in Bulgaria: The Bulgarian Ethnic Model – Parallel Cohabitation or Multicultural Recognition*, Sofia 2010, s. 6.

Komunistyczną turecka (i szerzej muzułmańska) mniejszość etniczna na przestrzeni dekad była wielokrotnie poddawana procesom przymusowej asymilacji. Do końca 1989 roku władze bułgarskie utrzymywały, że Bułgaria jest państwem jednonarodowym, a wszyscy mieszkańcy Bułgarii są etnicznymi Bułgarami. W odpowiedzi na tę sytuację niezintegrowana dotychczas mniejszość turecka i muzułmańska w większym stopniu zaczęła postrzegać siebie jako wspólnotę, odwoływać się do wspólnej historii i mobilizować się politycznie². Proces zmiany ustawodawstwa w celu uznania różnorodności i wielokulturowości społeczeństwa oraz ochrony praw mniejszości w Bułgarii rozpoczął się dopiero z końcem 1989 roku jako nieodłączny element demokratyzacji państwa i jego późniejszych aspiracji do członkostwa w Unii Europejskiej (UE).

W latach dziewięćdziesiątych XX wieku, zwłaszcza w ich początkach, różnorodność etniczna społeczeństwa nie stanowiła nadrzędnej kwestii w polityce państwa. Proces polityczny w tym okresie zdominowany był przez zagadnienia gospodarcze oraz stanowił próbę poszukiwania przez Bułgarię miejsca w nowej rzeczywistości społeczno-politycznej. Mimo tego na początku lat dziewięćdziesiątych powstał szereg dokumentów dotyczących grup mniejszościowych, częściowo poszerzających zakres swobód obywatelskich

² D. Bates, *What's in a Name? Minorities, Identity, and Politics in Bulgaria*, „Identities: Global Studies in Culture and Power”, vol. 1, 1994, s. 203.

przedstawicieli grup etnicznych. Podjęte zostały działania na rzecz rehabilitacji osób, które w okresie poprzedniego ustroju zostały pozbawione majątków bądź doznały różnych form represji ze względu na przynależność etniczną bądź jej manifestację. Obrany kierunek zmian nie oznaczał jednak uzyskania pełni swobód etnicznych. Poprzez postanowienia zawarte w Konstytucji z 12 lipca 1991 roku oraz w późniejszej ustawie wyborczej z 22 sierpnia 1991 roku, Zgromadzenie Narodowe Bułgarii – w przeciwieństwie do pozostałych państw regionu (Rumunii, Republiki Czeskiej, Słowacji, Polski czy Węgier) – formalnie uniemożliwiło mniejszościom etnicznym reprezentację polityczną w formie tworzenia partii politycznych. W obowiązującej do dziś konstytucji zakazano funkcjonowania partii politycznych o charakterze etničnym, rasowym czy religijnym, zaś ustawa wyborcza umożliwiła zgłaszanie kandydatów i prowadzenie kampanii wyborczych jedynie tym partiom, które zostały zarejestrowane z uwzględnieniem wymogu konstytucyjnego. Konsekwencją powstałych ograniczeń prawnych w Bułgarii jest funkcjonowanie partii reprezentujących mniejszości etniczne, których działalność jest oficjalnie pozbawiona ich mniejszościowego charakteru.

Z końcem pierwszej dekady transformacji ustrojowej, wraz z procesem europeizacji kwestie polityki etnicznej przybrały na znaczeniu, stając się widocznym podmiotem realizowanej polityki. Od 2000 roku w bułgarskich mediach państwowych rozpoczęto nadawanie programów informa-

cyjnych w języku tureckim, a w okresie rządów Iwana Kostowa (Związek Sił Demokratycznych – SDS, 1997-2001) oraz Simeona Borisowa Sakskoburggotskiego (Narodowy Ruch na rzecz Stabilności i Postępu – NDSV, 2001-2005) przyjęto szereg przepisów prawnych i deklaracji dotyczących społeczności mniejszościowych. W okresie tym powstała m.in. ustawa antydyskryminacyjna, a w przygotowanym przez rząd Sakskoburggotskiego „Programie zarządzania” zawarto specjalną sekcję poświęconą integracji mniejszości, zapewniając równocześnie o konsekwentnym i skutecznym wdrażaniu Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych.

Pomimo intensyfikacji działań władz centralnych, ukie-
runkowanych na prawa mniejszości w państwie w okresie
przedakcesyjnym do UE, problematyka mniejszości etnicz-
nych w Bułgarii jest marginalizowana w wielu obszarach.
Organizacje mniejszościowe nieustannie wskazują na szereg
nierówności społecznych dotyczących konkretnych grup et-
nicznych w państwie. Istotnym problemem pozostają kwe-
stie językowe oraz widoczne różnice w strukturze społecznej,
w tym niższe wskaźniki wykształcenia czy aktywności za-
wodowej społeczności mniejszościowych w porównaniu
z przedstawicielami społeczeństwa tytularnego.

Celem niniejszej pracy jest analiza uwarunkowań, skut-
ków oraz ewolucji polityki etnicznej w Bułgarii dotyczącej
mniejszości tureckiej w państwie w okresie od dymisji To-
dora Żiwkowa w listopadzie 1989 roku do 2020 roku, przy
uwzględnieniu jej aspektów historycznych, kulturowych

i społecznych. Wybór mniejszości tureckiej, jako podmiotu niniejszej analizy, wynika z jej specyfiki. Turcy zamieszkują na terytorium współczesnej Bułgarii już od XIV wieku. Ich obecność w Bułgarii związana jest głównie z ekspansją Imperium Osmańskiego na tym terytorium, co w bułgarskiej historiografii oraz kulturze określa się mianem okresu niewoli i kształtuje wrażliwą społecznie debatę tożsamościową w państwie. Równocześnie, według oficjalnych danych, Turcy to najliczniejsza mniejszość etniczna w Bułgarii, która jako jedyna była zdolna do mobilizacji społecznej i politycznej, skutkującej pojawieniem się na bułgarskiej scenie politycznej legalnie funkcjonujących partii politycznych, które były w stanie przezwyciężyć konstytucyjny zakaz formowania się partii politycznych o etnicznym charakterze przez utworzenie parlamentarnej reprezentacji Turków czy szerzej – mniejszości muzułmańskich w państwie.

Według najbardziej aktualnych danych ze spisu powszechnego z 2011 roku populacja Turków w Bułgarii liczyła przed dekadą ok. 750 tys. osób, co stanowiło ok. 8,8% populacji państwa. Charakterystyczny dla mniejszości tureckiej islam sprawia, że zarówno pochodzenie etniczne, jak i kwestie wyznaniowe stają się znaczącymi czynnikami społecznymi i politycznymi. Mniejszości w Bułgarii dzieli pochodzenie etniczne, język, religia i tożsamość. Podczas gdy większość obywateli Bułgarii posługuje się kodyfikowanym przy pomocy cyrylicy językiem bułgarskim (należącym do słowiańskiej grupy językowej), mniejszość turecka używa lokalnej

odmiany języka tureckiego, znajdującego się w zachodniej podgrupie języków oguzyjskich, zapisywanej fonetyczną odmianą alfabetu łacińskiego. Złożoność tego etnosu podkreśla fakt, że część muzułmańskiej, nietureckiej ludności Bułgarii, tj. Pomacy, Tatarzy czy Romowie, ze względu na kategorie wyznaniowe często określają siebie mianem Turków. Stąd w niniejszej pracy obecne są odniesienia do pozostałych grup etnicznych i etnokulturowych, które ze względu na swoje wyznanie (islam) nierzadko stawały się podmiotem polityk skierowanych głównie do mniejszości tureckiej.

Wszystkie wskazane czynniki, w tym zachodzący od trzech dekad proces przemian i postępująca integracja europejska Bułgarii, sprawiły, że polityka etniczna państwa jest zarówno interesującym zjawiskiem politycznym w polityce wewnętrznej i zagranicznej, jak też dynamicznym procesem podlegającym licznym zmianom.

1.

Uwarunkowania polityki etnicznej w Bułgarii

1.1. Turcy oraz islam w Bułgarii – determinanty historyczne

Obecna w Bułgarii, jak i pozostałych państwach regionu Bałkanów różnorodność etniczno-religijna stanowi efekt zachodzących na terytorium tego państwa długookresowych procesów politycznych, społecznych i ekonomicznych, skutkujących szeroko zakrojonymi migracjami. Przestrzeń Półwyspu Bałkańskiego, położonego pomiędzy Europą i Azją, ale również niedaleko od Afryki, tworzyła ważny układ komunikacyjny, dyktowany celami administracyjnymi, handlowymi, kulturowymi czy wojskowymi.

Pierwsi osadnicy tureccy pojawili się na Bałkanach już w XIII wieku, jednak proces osadnictwa tak w Bułgarii, jak i w całym regionie Bałkanów zyskiwał na skali i znaczeniu w XIV wieku, co zbiegło się z początkiem podbojów osmańskich w regionie. Poprzez skolonizowanie strategicznych obszarów przez Turków z Azji Mniejszej i Anatolii, uzupełnione przez konwertytów spośród prawosławnej ludności cywilnej, struktura demograficzna Bułgarii ulegała znaczącym zmianom na korzyść rosnącej społeczności tureckiej oraz szerzej – muzułmańskiej. Proces osadnictwa Turków w Bułgarii (jak i na całym Półwyspie Bałkańskim) trwał praktycznie przez cały okres osmański, osiągając swój szczyt w połowie XIX wieku, kiedy to na terenach dzisiejszej Bułgarii osiedlono dużą liczbę Tatarów z Krymu i Czerkiesów z Kaukazu. Opisana sytuacja demograficzna utrzymywała się do momentu uzyskania przez Bułgarię niepodległości od rządów osmańskich po wojnie pomiędzy Imperium Rosyjskim a Imperium Osmańskim w latach 1877-1878. Po wojnie rosyjsko-tureckiej kierunek dotychczasowej migracji uległ odwróceniu, a znaczna liczba Turków oraz innych grup muzułmanów zamieszkujących tereny Bułgarii zaczęła migrować, początkowo jeszcze w obszarze regionu Bałkanów, które nadal były kontrolowane przez Turków, a później do Azji Mniejszej i Anatolii³. Wyzwolenie Bułgarii spod rządów

³ Zarówno pierwsza (8 października 1912 – 30 maja 1913), jak i druga (29 czerwca – 10 sierpnia 1913) wojna bałkańska oraz pierwsza wojna światowa zakłócały

Imperium Osmańskiego (jest to jedno z najważniejszych wydarzeń w bułgarskiej pamięci zbiorowej) skutkowało powstaniem państwa o znamiennej różnorodności, zarówno etnicznej, jak i (w konsekwencji) religijnej⁴.

Niedługo po wyzwoleniu państwa powstała pierwsza Konstytucja Księstwa Bułgarii (Konstytucja tyrnowska)⁵, przyjęta w 1879 roku. Już w tym dokumencie zwrócono uwagę na wieloetniczny charakter państwa i w związku z tym uwzględniono w nim przepisy dotyczące problemu występowania różnorodnych grup etnicznych na jego terytorium. Dokument zawierał szereg artykułów odnoszących się do praw obywateli bułgarskich należących do mniejszości etnicznych i religijnych i gwarantował m.in. prawo do swobodnego praktykowania religii tym poddanym Księstwa Bułgarii, którzy byli chrześcijanami nieprawosławnego wyznania lub

proces migracji Turków na południe. Źródła tureckie szacują, że w okresie obu wojen bałkańskich ok. 440 tys. Turków opuściło Bułgarię i inne regiony Bałkanów i wyjechało do Turcji. Masowa emigracja muzułmanów z Bułgarii do Turcji zmieniła istniejący dotychczas bilans demograficzny na korzyść społeczności bułgarskiej. Liczba osób mówiących po turecku w Bułgarii spadła z ok. jednej trzeciej populacji państwa przed wojną rosyjsko-turecką do mniej niż 15% w 1900 roku.

⁴ Analizę struktury mniejszości etnicznych w tym okresie utrudnia brak danych dotyczących faktycznej liczby przedstawicieli mniejszości tureckiej w państwie. Mimo że spisy powszechne w Księstwie Bułgarii oraz Rumelii Wschodniej były realizowane w XIX wieku, to ujęte w badaniach kategorie umożliwiały analizę różnorodności etnicznej – w kategoriach etnicznych uwzględniały bowiem jedynie język oraz wyznanie obywateli. Po raz pierwszy przynależność etniczna obywateli została wprowadzona do spisu powszechnego w 1900 roku.

⁵ Konstytucja tyrnowska, <http://www.parliament.bg/?page=history&lng=b-g&hid=4> [10.08.2021].

innymi wierzącymi. Szczególną rolę przypisano wówczas prawosławiu, które otrzymało status religii państwowej i dominującej. Konstytucja z 1879 roku gwarantowała szeroką autonomię wspólnotom mniejszości wyznaniowych, a także prawa kulturalne grupom mniejszościowym (prawo do miejsc kultu, szkół, gazet i czasopism). W szkołach tureckich, wspieranych finansowo przez państwo, językiem wykładowym był język turecki. Turcy mieli także swoich politycznych przedstawicieli w bułgarskim Zgromadzeniu Narodowym (Konstytucja tyrnowska, 1879)⁶. Prawa mniejszości Turków bułgarskich zostały określone również w kilku umowach międzynarodowych i dwustronnych (traktat berliński z 1878 roku, protokół stambulski z 1909 roku, traktat pokojowy z 1913 roku)⁷. Umowy te zapewniły społeczności tureckiej gwarancje dotyczące ustanowienia w Bułgarii instytucji kulturalnych i religijnych. Z drugiej strony, państwo bułgarskie bardzo często nie wywiązywało się ze zobowiązań wynikających z podpisanych umów, a czasami dochodziło nawet do prób ograniczania praw mniejszości. Dodatkowo sytuacja mniejszości etnicznych uległa pogorszeniu po zamachu stanu w 1934 roku. Pod autorytarnymi rządami cara Borysa Turcy byli dyskryminowani pod względem społecznym, politycznym i kulturowym⁸.

⁶ A. Zhelyazkova, A. Kosseva, M. Hajdinjak, *Tolerance and Cultural...*, s. 299.

⁷ Ibidem.

⁸ И. Ялъмов, *История на турската общност в България*, София 2002, s. 365-388.

Po II wojnie światowej reżim komunistyczny początkowo realizował dość liberalną politykę wobec społeczności tureckiej⁹. Władze zezwoliły na istnienie tureckich szkół oraz wydawnictw w języku tureckim, wprowadzono także preferencyjne kwoty przyjmowania tureckich studentów na uniwersytety. Głównym celem tej polityki była integracja mniejszości tureckiej ze społeczeństwem tytularnym i jej aktywne zaangażowanie w procesy modernizacji i budowy państwa socjalistycznego. Jednocześnie zezwolono na znaczną emigrację ludności tureckiej oraz muzułmańskiej do Turcji – w ten sposób państwo mogło „pozbyć się” części ludności tureckiej, która nie akceptowała reżimu komunistycznego i jego antyreligijnej polityki¹⁰. Przyjęta w 1947 roku Konstytucja Ludowej Republiki Bułgarii przewidywała turecką edukację w języku narodowym i rozwój kultury mniejszości¹¹. Jednak ówczesne niepowodzenia w zakresie dobrowolnej asymilacji i opór wobec prób kolektywizacji pod koniec lat czterdziestych XX wieku spowodowały pierwszy epizod przymusowej emigracji do Turcji po II wojnie światowej. W latach 1950-1951 ok. 154 tys. bułgarskich Turków zostało zmuszonych do opuszczenia Bułgarii¹².

⁹ A. Zhelyazkova, A. Kosseva, M. Hajdinjak, *Tolerance and Cultural...*, s. 299.

¹⁰ B. Стоянов, *Турското население в България между полюсите на етническата политика*, Sofia 1998.

¹¹ A. Eminov, *The Education of Turkish Speakers in Bulgaria*, „Ethnic Groups”, vol. 5, 1983, s. 129-150.

¹² K. Донков, *Етническият състав на населението на България*, „Статистика”, 36 (2), 1996, s. 34-46.

W okresie pomiędzy 1956 a 1958 rokiem polityka narodowościowa Bułgarii stopniowo ulegała zmianie, z naciskiem na postępującą asymilację grup mniejszościowych. W latach 1955-1956 zajęcia z języka tureckiego w liceach bułgarskich zostały przerwane, a w latach 1959-1960 tureckie szkoły połączono z bułgarskimi. Zniknęły także tureckie wydawnictwa książkowe i audycje, a kilka kontrolowanych przez państwo gazet w języku tureckim przekształcono w dwujęzyczne lub zakazano ich wydawania¹³. W kwietniu 1962 roku Biuro Polityczne Bułgarskiej Partii Komunistycznej zatwierdziło „środki przeciwko tureckiej samoidentyfikacji Cyganów, Tatarów i Bułgarów wyznających religię mahometańską”, zalecając działania mające na celu „zachęcanie” do kształtowania bułgarskiej tożsamości wśród Tatarów i Romów wyznających islam¹⁴. Wezwano także do systematycznej ideologicznej walki z turecką propagandą religijną i jej pantureckimi i panislamskimi celami i aspiracjami¹⁵.

W latach 1969-1978 ponownie ok. 115 tys. muzułmanów opuściło Bułgarię w ramach dziesięcioletniego porozumienia między Bułgarią i Turcją, głównie w celu połączenia rodzin

¹³ Е. Сачкова, *Политики относно малцинствата в България (1878-2000)*, „Стратегии на образователната и научната политика”, бр. 3, 2000; К. Донков, *Етническият състав...*, s. 34-46.

¹⁴ Human Rights Watch, *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, New York 1991, s. 69-70.

¹⁵ Ibidem.

rozdzielonych przymusową emigracją z lat 1950-1951¹⁶. Była to piąta, przeprowadzona w takiej skali, fala migracyjna bułgarskich Turków po odzyskaniu przez Bułgarię niepodległości. Pomimo zachodzących procesów migracji populacja turecka w Bułgarii wzrastała ze względu na wyższy przyrost naturalny w społeczności tureckiej niż w społeczeństwie tytularnym.

Prowadzona przez władze Bułgarii kampania asymilacyjna skierowana przeciwko mniejszościom muzułmańskim w latach 1971-1984 wywołała wśród mniejszości tureckiej poczucie wspólnego doświadczenia, a szereg pojawiających się form wykluczenia społecznego i politycznego przełożyło się na pojawienie się upolitycznionej opozycji etnicznej. Ówczesne władze komunistyczne uznawały wzrost muzułmańskiej populacji za niepokojący, co wpłynęło na rozpoczęcie kampanii przymusowej asymilacji z narodem tytularnym, skierowanej tak do mniejszości tureckiej, jak i szerzej – muzułmańskiej¹⁷. W okresie tym władze Bułgarii utrzymywały, że w Bułgarii nie ma Turków, a Bułgaria jest jednolitym etnicznie państwem narodu bułgarskiego. Naród postrzegano jako „podstawowy i naturalny podział ludzkości, jednostkę

¹⁶ H.L. Kostanick, *Turkish Settlement of Bulgarian Turks, 1950-1953*, „University of California Publications in Geography”, vol. 8, 1957, no. 2.

¹⁷ Kampania ta miała na celu zmianę tożsamości etnicznej i religijnej muzułmanów poprzez zmuszenie ich do przyjęcia bułgarskich imion i porzucenia praktyk religijnych. Szczególnym celem działań asymilacyjnych władz bułgarskich w tym okresie stali się Turcy oraz Pomacy, którzy – według założeń władz – byli sturczonymi Bułgarami.

polityczną”¹⁸, i chociaż taka definicja narodu nie sugerowała, że jego członkowie mają mówić tym samym językiem i mieszkać na tym samym terytorium, to bułgarscy ideolodzy przyjęli te aspekty za naturalne i oczywiste oraz uznali, że „naród to język i terytorium”¹⁹. Ponieważ terytorium było bułgarskie, jak głosił dogmat, ludzie, którzy je zamieszkiwali, mieli być Bułgarami, mówić w języku bułgarskim oraz znajdować się w jednym państwie narodowym. Zgodnie z ideologią nacjonalizmu, suwerenność państwa miała być legitymizowana przez jednorodność kulturową.

Proces przymusowej asymilacji mniejszości tureckiej osiągnął apogeum w połowie lat osiemdziesiątych, w trakcie tak zwanego „procesu odrodzenia”, który spowodował ogromny rozdziewiek między większością społeczeństwa, przynależącą do narodu tytularnego, a mniejszością turecką²⁰. Na przełomie lat 1984/1985 kampania bułgarskich władz zakończyła się przymusową zmianą nazwisk pochodzenia tureckiego/muzułmańskiego na nazwiska bułgarskie. Bułgarscy Turcy oraz wielu Pomaków i Romów wyznających islam zmuszonych zostało do zmiany swoich muzulmańskich nazwisk na bułgarskie. Kampanię poszerzono też o szereg zakazów związanych z praktykowaniem islamu, w tym z obzędami i świętami religijnymi. Zakazano używania języka

¹⁸ H.G. Lunt, *On Macedonian Nationality*, „Slavic Review”, 45 (4), 1986, s. 729-730.

¹⁹ Ibidem.

²⁰ A. Zhelyazkova, A. Kosseva, M. Hajdinjak, *Tolerance and Cultural...*, s. 299.

tureckiego oraz wszelkich rytuałów islamskich. W celu osiągnięcia asymilacji mniejszości etnicznych władze Bułgarii uciekały się również do użycia siły. Akcję zmiany nazwisk przeprowadzono przy pomocy jednostek wojskowych, które w przypadku odmowy bądź oporu ludności tureckiej miały reagować siłowo²¹. Według szacunków, ponad 1000 osób, które stawiały opór, zostało zabitych, kilka tysięcy osób aresztowano, a wiele z nich wysłano do obozu w Belene²². Kampanii asymilacyjnej towarzyszyła propaganda, która miała na celu udowodnienie etnicznych, bułgarskich korzeni mniejszości tureckiej oraz muzułmanów.

Prowadzony przez władze proces asymilacyjny Turków i muzułmanów miał swój kres w 1989 roku. Spadek poparcia dla partii komunistycznej i rosnące niezadowolenie społeczne pod koniec lat osiemdziesiątych doprowadziły do osłabienia reżimu. W maju 1989 roku, po czterech latach przymusowej bułgaryzacji nazwisk, Turcy z północno-wschodniej Bułgarii rozpoczęli protesty. W tej sytuacji wieloletni przywódca Ludowej Republiki Bułgarii Todor Żiwkow 29 maja 1989 roku złożył oficjalne oświadczenie, w którym zadeklarował, że Turcy bułgarscy mają prawo do uzyskania paszportów i „wyjazdu” do Turcji. Tym samym „proces odrodzenia” wkroczył w końcową fazę, stanowiącą

²¹ R.J. Crampton, *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge 2005, s. 204.

²² U. Brunnbauer, *The Perception of Muslims in Bulgaria and Greece: Between the 'Self' and the 'Other'*, „Journal of Muslim Minority Affairs”, vol. 21, 2001, no. 1, s. 53.

jedną z największych czystek etnicznych w regionie²³. Według różnych szacunków, w okresie od 30 maja do 22 sierpnia 1989 roku Bułgarię opuściło od 310 tys. do 322 tys. Turków oraz muzułmanów (Romów i Pomaków). Łącznie liczba osób, które wyjechały w tym okresie do Turcji, wyniosła ok. 360 tys., chociaż niektórzy badacze wskazują na liczbę 400 tys.²⁴, a niekiedy nawet 466 tys. W ten sposób znaczna część muzułmanów z populacji liczącej ponad 900 tys. osób (w przeważającej większości bułgarskich Turków)²⁵ opuściła państwo bułgarskie²⁶. Kampania odrodzenia okazała się porażką i powszechnie uznano ją za największy błąd Todora Żiwkova, który w dużej mierze przyczynił się do jego dymisji 10 listopada 1989 roku.

Po niespełna miesiącu od dymisji Todora Żiwkova, 3 grudnia 1989 roku grupa 150 Turków rozpoczęła w Sofii demonstrację, domagając się zakończenia kulturowego ucisku ze strony władz, które zabroniły im używania ich tureckich imion i nazwisk oraz praktykowania islamu. Z czasem protesty przybrały na sile, pomiędzy 10 a 29 grudnia zarówno w Sofii, jak i w Błagojewgradzie doszło do szeregu wystąpień,

²³ W 2012 roku Zgromadzenie Narodowe z większością GERB przyjęło niewiążącą rezolucję, w której potępiło proces odrodzenia, nazywając go „formą czystek etnicznych przeprowadzanych przez reżim totalitarny”, <https://www.parliament.bg/bg/declaration/ID/13813> [10.08.2021].

²⁴ A. Eminov, *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, New York 1997.

²⁵ Etniczni Turcy stanowili ok. 90% wypędzonych, a muzułmańscy słowianofonowie (Pomacy), Romowie i Tatarzy stanowili pozostałe 10%, ibidem.

²⁶ Ibidem.

w których brało udział po kilka tysięcy osób domagających się dymisji urzędników partii komunistycznej oraz przywrócenia praw religijnych mniejszościom muzułmańskim. Już pod koniec grudnia 1989 roku następcy Todora Żiwkova ogłosili koniec przymusowej asymilacji mniejszości etnicznych, a podczas plenum Komitetu Centralnego Bułgarskiej Partii Komunistycznej 29 grudnia 1989 roku zadecydowano o przywróceniu oryginalnych imion i nazwisk bułgarskim Turkom. „Zwołane w Sofii w dniach 9-12 I 1990 r. forum różnych sił politycznych podjęło próbę wypracowania koncepcji budowy jedności narodowej państwa. Uczestnicy forum potępiли politykę asymilacyjną poprzedniego reżimu, podtrzymali wspólną deklarację plenum KC Bułgarskiej Partii Komunistycznej z 29 XII 1989 r., opowiadając się również za zakazem istnienia w państwie ugrupowań politycznych zbudowanych na podstawach etnicznych bądź religijnych. Przyjęte podczas wydarzenia oświadczenie, 15 I 1990 r. zostało uchwalone przez Zgromadzenie Narodowe jako Deklaracja w Kwestii Narodowej, która stała się wyznacznikiem polityki etnicznej Bułgarii w pierwszych latach transformacji ustrojowej”²⁷. Jeszcze w grudniu 1989 roku Rada Pań-

²⁷ „W przedstawionej deklaracji potępiono komunistyczną kampanię asymilacyjną przeciwko części bułgarskich obywateli. W deklaracji potwierdzono prawo każdego obywatela do wolnego wyboru własnego imienia i nazwiska, wolności sumienia i wyznania, a także podkreślono, że podżeganie do nienawiści etnicznej jest surowo zakazane. W deklaracji uznano także język bułgarski za jedyne oficjalny język w państwie, zakazano używania symboli narodowych innych państw oraz ogłoszono szczególną ochronę prawną”. T. Szyszlak, *Polityka etniczna Bułgarii*, [w:]

stwa wraz z Radą Ministrów przyjęły deklarację, zgodnie z którą przepisy naruszające wolność wyznania i prawo do wyboru własnego imienia i nazwiska uznano za nieważne i nakazano administracji zaprzestać prowadzenia polityki asymilacyjnej²⁸. 5 marca 1990 roku Zgromadzenie Narodowe uchwaliło deklarację o nazwiskach obywateli, a w listopadzie tego samego roku ułatwiono procedurę powrotu do muzułmańskich imion i nazwisk.

Polityka etniczna współczesnych państw Europy Środkowo-Wschodniej, red. H. Chałupczak, R. Zenderowski, W. Baluk, Lublin 2015, s. 173.

²⁸ Ibidem, s. 162.

1.2. Struktura demograficzna

Turcy oraz mniejszości muzułmańskie (Pomacy²⁹, Tatarzy³⁰ i znaczna część Romów³¹) w Bułgarii zamieszkują w więk-

²⁹ Pomacy – Bułgaromahometanie, stanowią etno-wyznaniową grupę społeczną, której językiem ojczystym jest język bułgarski, a religią islam. Istnieje szereg teorii dotyczących przynależności etnicznej Pomaków. Z jednej strony, część badaczy (np. A. Eminov) wskazuje, że Pomacy ze względu na rozwiniętą kolektywną świadomość tożsamościową, odmienną kulturę oraz poczucie przynależności do konkretnej grupy socjokulturowej mogą zostać uznani za odrębną grupę etniczną. Równocześnie inni badacze (np. E. Iwanowa) uznają Pomaków jedynie za odmienną grupę wyznaniową, w pewnym sensie kulturową, ale nie etniczną. Próby definicji mniejszości, jaką są Pomacy, wywołują szereg kontrowersji na polu naukowym i politycznym. Problem z tożsamością Pomaków stanowi również przedmiot debaty wśród samych Pomaków. Część z nich ze względu na wyznanie określa się mianem Turków, znaczna część Pomaków, ze względów językowych, określa się zaś jako Bułgarzy. Według badań prof. Ewgeniji Iwanowej z 2011 roku, 26% bułgarskich Pomaków uważa się za Bułgarów, 5% – Turków, a 69% – „odmiennych etnicznie”, *Vesti, Все повече българи мюсюлмани се самоопределят като помаци*, <https://www.vesti.bg/bulgaria/obshtestvo/bylgari-miusiulmani-se-samoopredeliat-za-pomaci-4779771> [10.08.2020].

³⁰ Tatarzy, którzy pozostali w Bułgarii, żyli wśród osób mówiących po turecku, chodzili do szkół z tureckim językiem nauczania, modlili się w tych samych meczetach i zawierali związki małżeńskie z osobami mówiącymi po turecku. Taka ścisła interakcja doprowadziła do asymilacji Tatarów z ludnością tureckojęzyczną. Podjęta przez rząd bułgarski próba odwrócenia tego trendu w latach sześćdziesiątych nie powiodła się, ponieważ alternatywą rządu dla turkizacji była bułgaryzacja. Ze względu na niewielką liczbę Tatarów w państwie rząd nie chciał inwestować w tatarskie szkoły językowe ani wspierać tatarskich instytucji kulturalnych. Choć dziś kilka tysięcy bułgarskich obywateli określa się mianem Tatarów, w niewielkim stopniu można ich odróżnić kulturowo, językowo czy religijnie od Turków, A. Eminov, *Turks and Tatars in Bulgaria and The Balkans*, „Nationalities Papers”, vol. 28, 2000, no. 1, s. 128-164.

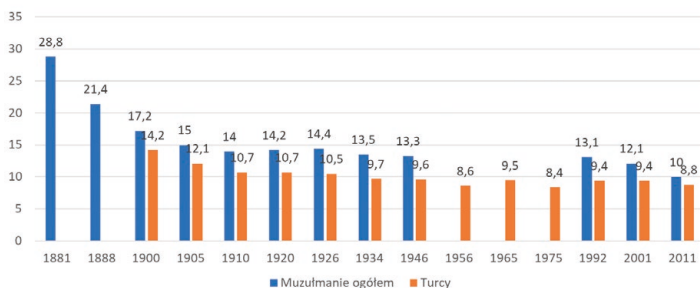
³¹ Romowie w Bułgarii stanowią najbardziej różnorodną grupę etniczną. Znaczna część muzułmańskich Romów ma tendencję do identyfikowania się jako etniczni Turcy. W kwestii wyznania, większość Romów to prawosławni chrześcijanie – 44%, ok. 40% Romów wyznaje islam (szyicki i sunnicki), zaś około 15% Romów to protestanci (głównie członkowie Kościoła zielonoświątkowego, ale także adwentyści

szości w południowo-wschodnich i północno-wschodnich regionach państwa (regiony: Kyrdzali, Chaskowo, Smolan, Razgrad, Tyrgowiszte, Silistra, Szumen, Dobricz). Wyniki ze spisów powszechnych z lat 1992, 2001, 2011 wskazują na zachodzący proces zmian demograficznych, skutkujący zmniejszeniem się populacji tureckiej mieszkającej w Bułgarii. Według wyników pierwszego przeprowadzonego po upadku reżimu komunistycznego spisu powszechnego z 1992 roku, Bułgarię zamieszkiwało ponad 1,1 mln muzułmanów, w tym 73,9% Turków, stanowiących łącznie 13,1% populacji państwa. Turcy oraz mniejszości muzułmańskie przeważały w trzech z dwudziestu ośmiu okręgów w państwie: Kyrdzali i Razgrad oraz Smolan (gdzie zamieszkiwała także znaczna liczba Pomaków). W wyniku szeregu procesów demograficznych, w tym migracji zewnętrznych, odsetek muzułmanów w populacji Bułgarii zmniejszył się na przestrzeni lat substancjalnie (wykres 1). W spisach powszechnych przeprowadzonych kolejno w 2001 i 2011 roku Turcy oraz muzułmanie stanowili większość bezwzględną już tylko w dwóch okręgach: Kyrdzali i Razgrad. W latach 1992-2001 zmalała liczba mniejszości muzułmańskiej w okręgu Smolan, co można przypisać m.in. procesowi wewnętrznej i zewnętrznej migracji ludności muzułmańskiej do większych ośrodków miejskich (m.in.

i baptyści). Według danych ze spisu powszechnego z 2011 roku, 24 033 Romów w Bułgarii jako język ojczysty wskazało język bułgarski, zaś 21 340 – język turecki. Obraz ten dodatkowo komplikuje fakt, że 22% ankietowanych Romów nazywa siebie Turkami, a 10% uważa się za Bułgarów.

z pobudek ekonomicznych) oraz, częściowo, chrystianizacji Pomaków (do 2002 roku ponad 5% Pomaków nawróciło się na chrześcijaństwo).

Wykres 1. Mniejszość turecka i muzułmańska w Bułgarii w latach 1881-2011

Źródło: <https://censusresults.nsi.bg>.

Według danych ze spisu powszechnego z 2011 roku, w Bułgarii mieszkało 7 mln 366 tys. obywateli, z czego 84,8% stanowili etniczni Bułgarzy, 8,8% – Turcy³², 4,9% – Romowie. Obok trzech dominujących grup etnicznych, pozostałe mniejszości etniczne (1,5%) stanowili: Rosjanie, Ormianie, Wołosi, Macedończycy, Pomacy, Karakaczanie, Grecy, Ukraińcy, Żydzi, Rumuni i Tatarzy³³. W kwestii religii, która w przypadku

³² Ina Merdjanova sugeruje, że liczba Turków może być mniejsza, niż wskazują dane ze spisu powszechnego, ponieważ pewna liczba muzułmańskich Romów i Pomaków określa się jako etniczni Turcy, I. Merdjanova, *Uneasy Tolerance: Interreligious Relations in Bulgaria After the Fall of Communism*, „Religion in Eastern Europe”, vol. 26, 2006, no. 1, s. 1.

³³ Национален статистически Институт, *Преброяване на населението и жилищния фонд в Република България*, <http://www.nsi.bg/census2011/> [10.08.2021].

Bułgarii w znacznym stopniu koreluje z przynależnością etniczną, istnieje klarowny podział między społecznością etnicznych Bułgarów, którzy najczęściej wyznają prawosławie, a wyznającą islam mniejszością turecką.

Dychotomia wyznaniowa sprawia, że część przedstawicieli mniejszości muzułmańskich, tj. Pomacy, Tatarzy, czy znaczna część Romów, w pewnym stopniu identyfikuje się jako Turcy. Obecnie muzułmanie stanowią ogółem 10% wszystkich obywateli państwa. Większość bułgarskich muzułmanów wyznaje islam sunnicki (szkoła hanaficka), mniejszość zaś wyznaje islam szyicki, alawizm oraz bektasyzm. Według badań Pew Research Centre, przewiduje się, że liczba muzułmanów w Bułgarii będzie wzrastać, a w 2030 roku może wynieść 15,7% ludności w państwie³⁴, co stanowiłoby największą ich liczbę od ponad 100 lat.

Ważna z punktu widzenia mniejszości etnicznych jest także kwestia językowa. Związek pomiędzy tożsamością etniczną a językiem w Bułgarii przedstawia istotną zależność³⁵. Według spisu powszechnego z 2011 roku, język bułgarski jest językiem ojczystym dla 5 659 024 osób, czyli 85,2% populacji, zaś język turecki jest pierwszym językiem dla 605 802 obywateli bułgarskich, czyli 9,1%. Dane te wskazują, że liczba osób mówiących w języku tureckim przewyższa o 0,3% oficjal-

³⁴ Pew Research Centre, *Muslim Population by Country*, <https://www.pewforum.org/2011/01/27/table-muslim-population-by-country/> [20.06.2021].

³⁵ Национален статистически Институт, *Преброяване 2011*, <https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2011final.pdf> [20.06.2021].

Obraz 1. Mapa Bułgarii z mniejszością turecką (określi)

Źródło: <https://www.eduvinet.de> [10.07.2020].

nie przedstawianą liczbę Turków w państwie, co utrudnia dokładne oszacowanie faktycznej liczebności mniejszości tureckiej. Zjawisko to jest związane z używaniem języka tureckiego jako pierwszego języka w komunikacji przez część muzułmańskich Romów.

Poza kwestiami językowymi istnieją też inne problemy w szacowaniu rzeczywistej liczby populacji tureckiej, jak i pozostałych mniejszości etnicznych w Bułgarii. Między innymi należy do nich budowanie tożsamości przedstawicieli mniejszości w oparciu o wyznanie. Część Romów wyznających islam oraz część Pomaków ma tendencję do identyfikowania się jako etniczni Turcy, zaś niektórzy prawosławni i rzymskokatoliccy Romowie uważają się za et-

nicznych Bułgarów. Dodatkowo problematyczną kwestię stanowi sama realizacja spisu powszechnego z 2011 roku, kiedy znaczna część przedstawicieli mniejszości odmówiła udzielenia w prowadzonych badaniach odpowiedzi na pytania dotyczące przynależności etnicznej. Narodowy Instytut Statystyczny w dokumencie „Raport krytyczny ze Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań przeprowadzonego 1 lutego 2011 r.” wskazał na szereg nieścisłości metodologicznych związanych z realizacją spisu powszechnego w 2011 roku, jak też prób jego polityzacji. Uwagi Instytutu Statystycznego dotyczyły m.in. pytań o przynależność etniczną i wyznanie. W raporcie Instytutu zwrócono uwagę na to, że wyniki zrealizowanego w 2011 roku spisu zawierają nieproporcjonalny statystycznie i znacznie odbiegający od poprzedniego spisu odsetek osób, które nie odpowiedziały na pytania dotyczące „przynależności do grupy etnicznej” i „języka ojczystego”, oraz bardzo wysoki odsetek osób, które nie odpowiedziały na pytanie dotyczące przynależności religijnej³⁶. Oficjalne wyniki spisu z 2011 roku spotkały się przez to z zarzutem o jego polityzację i celowość działań na rzecz zaniżania liczebności mniejszości etnicznych przez rząd. W 2016 roku była szefowa Narodowego Instytutu Statystycznego Bułgarii, Reneta Indżowa, stwierdziła, że została

³⁶ Национален статистически Институт, *Критичен доклад относно преброяването на населението и жилищния фонд*, <https://www.nsi.bg/bg/content/12037/basic-page/критичен-доклад-относно-преброяването-на-населението-и-жилищния-фонд> [20.07.2021].

zwolniona ze stanowiska w 2014 roku przez premiera Bułgarii ze względu na podjęte przez nią starania o sprawdzenie rzeczywistej liczby mniejszości etnicznych w państwie. Była dyrektor podkreśliła również, że oficjalne dane dotyczące populacji mniejszości etnicznych w Bułgarii, w tym szczególnie Romów, są zaniżone³⁷.

³⁷ Българска Национална Телевизия, *Бивш премиер без пенсия. Как живее Ренета Инджова?*, <https://www.bnt.bg/bg/a/bivsh-premier-bez-pensiya-kak-zhivee-reneta-indzhova>, [20.07.2021].

2. **Polityka etniczna w okresie transformacji systemowej**

W czerwcu 1990 roku odbyły się w Bułgarii pierwsze wielopartyjne wybory parlamentarne, które wygrała Bułgarska Partia Socjalistyczna, kontynuatorka rozwiązanej Partii Komunistycznej. Nowo wybrany parlament zagłosował za zakończeniem antymuzułmańskich i antytureckich działań poprzedniego reżimu i zadeklarował stworzenie warunków do swobodnego wyznawania religii w państwie. Złożona struktura etniczna Bułgarii oraz opresyjna polityka etniczna minionego systemu wymagały nowego ustawodawstwa, stanowiącego miarę jakości procesu transformacji, jak i będącego odpowiedzią na wcześniejszą politykę asy-

milacyjną państwa. Od 1990 roku ustawodawstwo Bułgarii dotyczące mniejszości etnicznych ulegało znaczącym zmianom w zakresie przyjmowania nowych ustaw, poprawek do istniejących regulaminów, mających bezpośredni związek z podstawowymi prawami i swobodami przedstawicieli grup mniejszościowych.

5 czerwca 1991 roku przyjęto ustawę o politycznej i cywilnej rehabilitacji osób represjonowanych. Prawo to rehabilitowało wszystkich, którzy byli represjonowani w okresie reżimu totalitarnego. Ustawa umożliwiła również powrót do Bułgarii części Turków, którzy w procesie odrodzenia opuścili państwo (do Bułgarii wróciło ok. 150 tys. emigrantów), poszkodowanym wypłacono jednorazowe świadczenia pieniężne, a przez dwa kolejne lata kontynuowane były działania władz mające na celu rozwiązanie kwestii majątkowych. Ostatecznie sprawę tę rozstrzygnięto ustawą z 1992 roku, zgodnie z którą we wszystkich przypadkach sprzedaży nieruchomości przywracano dawnym właścicielom mienie bądź wypłacano odszkodowania pieniężne. W listopadzie 1991 roku formalnie zniesiono zakaz kształcenia w języku tureckim, a jednocześnie umożliwiono naukę języka tureckiego jako przedmiotu dodatkowego w szkołach publicznych w wymiarze pięciu godzin tygodniowo.

Najważniejszy dokument z perspektywy praw mniejszości we wchodzącym na ścieżkę demokracji państwie stanowiła nowa konstytucja, do dziś będąca podstawową regulacją odnoszącą się do statusu grup mniejszościowych.

Przyjęta przez Wielkie Zgromadzenie Narodowe 12 lipca 1991 roku Konstytucja Republiki Bułgarii określiła szereg praw uwzględniających mniejszości etniczne w państwie. W art. 6 Konstytucji ustanowiono (ust. 1), że wszyscy obywatele są wolni i równi pod względem godności i praw, oraz podkreślono (ust. 2), że zabronione jest ograniczanie praw i wolności na podstawie rasy, narodowości, przynależności etnicznej, płci, pochodzenia, religii, wykształcenia, przekonań, przynależności politycznej, sytuacji osobistej i społecznej lub stanu majątkowego³⁸. W dokumencie poruszono także kwestie dotyczące swobód religijnych, w art. 37 ustanowiono (ust. 1), że wolność sumienia, myśli i wyboru wyznania oraz poglądów religijnych lub ateistycznych jest nienaruszalna, a rolą państwa jest utrzymanie tolerancji i szacunku między wyznawcami różnych religii, jak również między wierzącymi a niewierzącymi oraz (ust. 2) że wolność sumienia i wyznania nie może być skierowana przeciwko bezpieczeństwu narodowemu, łaadowi społecznemu, zdrowiu i moralności publicznej lub przeciwko prawom i wolnościom innych obywateli. W art. 13 ustawodawca wskazał (ust. 1) na prawo każdego obywatela do wolności wyznaniowej, (ust. 2) na kwestie rozdziału instytucji religijnych od państwa oraz (ust. 3) na zakaz wykorzystywania instytucji religijnych i przekonań religijnych do celów politycznych.

³⁸ Konstytucja Republiki Bułgarii, <http://libr.sejm.gov.pl/tekoi1/txt/konst/bulgaria2011.html> [20.07.2021].

W odniesieniu do prowadzonych przez poprzedni reżim działań asymilacyjnych w art. 29 ust. 1 poruszono kwestię przymusowej asymilacji i wskazano, że nikt nie może być poddawany torturom ani okrutnym, niehumanitarnym lub poniżającym działaniom bądź przymusowej asymilacji. Ponadto w art. 37 zagwarantowano nienaruszalność wolności sumienia, myśli i wyboru religii, podkreślając przy tym, że państwo będzie podejmować działania na rzecz utrzymania tolerancji i szacunku wśród wyznawców różnych wyznań. Istotne znaczenie w kontekście funkcjonowania grup mniejszościowych oraz ich reprezentacji politycznej i społecznej przedstawiono w art. 44, gwarantującym w ust. 1 swobodę zrzeszeń, w kolejnym punkcie zaś uzupełniono treść o zakaz funkcjonowania organizacji, których działalność skierowana jest przeciwko suwerenności, integralności terytorialnej państwa i jedności narodu, a przyczynia się do wzniecania wrogości rasowej, narodowej, etnicznej lub religijnej czy naruszania praw i wolności obywateli. Zakaz ten dotyczył również organizacji, które tworzą tajne lub paramilitarne struktury bądź dążą do osiągnięcia swoich celów na drodze przemocy³⁹. Zapis umożliwił udzielenie odmowy w sprawie rejestracji organizacjom, które nie wpisują się w oficjalną narrację tożsamościową państwa. W art. 54 ustawa zasadnicza zagwarantowała obywatelom prawo do rozwijania własnej kultury, zgodnie z ich przynależnością etniczną.

³⁹ Ibidem.

Pomimo szeregu gwarancji odnoszących się do swobód etnicznych zawartych w Konstytucji, część zapisów w dokumencie dotyczących mniejszości etnicznych wywołała wiele kontrowersji. Przyjęty dokument nie precyzuje terminu „mniejszość”, a traktuje jedynie o „obywatelach, których językiem ojczystym nie jest język bułgarski” (art. 36) oraz podkreśla, że każdy ma prawo do „rozwoju własnej kultury zgodnie z przynależnością etniczną, co jest potwierdzone i gwarantowane przez prawo” (art. 54). Problematyczny jest również zapis art. 3, zgodnie z którym językiem urzędowym w państwie jest język bułgarski. „Kwestie użytkowania języka rozwinęto w art. 36, stanowiącym, że nauka języka bułgarskiego i posługiwanie się nim stanowią prawo i obowiązki wszystkich obywateli bułgarskich oraz że obywatele, dla których język bułgarski nie jest językiem ojczystym, mają prawo, obok obowiązkowej nauki języka bułgarskiego, uczyć się swojego języka i posługiwać się nim”⁴⁰. Największe kontrowersje budzi jednak do dziś art. 11 ust. 4 ustawy zasadniczej, stanowiący o zakazie tworzenia partii politycznych na podstawie przynależności etnicznej, rasowej lub wyznaniowej, jak również partii, które stawiają sobie za cel siłowe przejęcie władzy państwowej⁴¹. Taka forma zapisu uniemożliwiła mniejszościom etnicznym zakładanie partii politycznych o charakterze etnicznym – szereg partii i or-

⁴⁰ T. Szyszlak, *Polityka etniczna Bułgarii...*, s. 160.

⁴¹ Ibidem.

ganizacji spotkało się z odmową rejestracji ze względu na sprzeczność ich działalności z konstytucją.

Znaczącą rolę w zakresie praw mniejszości etnicznych odgrywa wielokrotnie nowelizowany po 1989 roku Kodeks karny z roku 1968. W akcie prawnym, w art. 162 (ust. 1 i 2) wskazano, że podżeganie do wrogości rasowej lub narodowej oraz do dyskryminacji rasowej, a także przemoc wobec innej osoby ze względu na narodowość, rasę, religię lub przekonania polityczne podlegają karze pozbawienia wolności do lat trzech oraz publicznej naganie⁴². W przypadku utworzenia grupy bądź kierowania grupą wykorzystującą przemoc wobec osoby/osób ze względu na cechy narodowościowe, rasowe, wyznaniowe bądź polityczne sprawca podlega karze pozbawienia wolności od roku do lat sześciu. Uczestnictwo w zbiorowym ataku na osobę w związku z jej przynależnością etniczną lub rasową podlega karze do pięciu lat pozbawienia wolności dla organizatorów ataku oraz karze pozbawienia wolności do roku dla pozostałych uczestników. W przypadku wystąpienia poważnych uszkodzeń ciała bądź śmierci ofiary kara pozbawienia wolności dla podżegaczy i/lub przywódców ataku wynosi od trzech do piętnastu lat pozbawienia wolności, zaś dla pozostałych uczestników do lat pięciu. Biorąc pod uwagę fakt, że mniejszość turecka, Pomacy oraz część przedstawicieli mniejszości romskiej wyznają islam, istotne znaczenie w Kodeksie karnym ma

⁴² Наказателен кодекс, <https://www.lex.bg/laws/ldoc/1589654529> [20.07.2021].

rozdział 2, stanowiący o przestępstwach przeciwko wyznaniom. Kodeks karny przewiduje kary więzienia do lat trzech za głoszenie nienawiści na tle religijnym, natomiast uniemożliwianie osobom trzecim (przemocą lub groźbą) swobody wyznaniowej bądź odprawiania obrzędów i nabożeństw, ale także zmuszanie do uczestnictwa w obrzędach i nabożeństwach religijnych podlegają karze pozbawienia wolności do jednego roku. Równie istotne są zapisy dotyczące łamania praw pracowniczych na tle etnicznym, stanowiące o karze pozbawienia wolności do lat trzech bądź karze grzywny do pięciu tysięcy lewów (ok. 2,5 tys. EUR) w przypadku celowego uniemożliwienia drugiej osobie podjęcia pracy lub zmuszenia do odejścia z pracy m.in. ze względu na narodowość, rasę, religię lub pochodzenie społeczne.

Istotne znaczenie dla grup mniejszościowych ma także wielokrotnie nowelizowany Kodeks pracy z 1987 roku. Jego najważniejsze z perspektywy polityki etnicznej punkty stanowią, że w wykonywaniu praw i obowiązków pracowniczych niedopuszczalna jest bezpośrednia lub pośrednia dyskryminacja ze względu na narodowość, pochodzenie, płeć, orientację seksualną, rasę, kolor skóry, wiek, przekonania polityczne i religijne, członkostwo w związkach zawodowych i innych organizacjach publicznych. Na podstawie art. 160 ust. 1 pracownikom, którzy wyznają inną religię niż prawosławna, pracodawca jest obowiązany zezwolić na wykorzystanie części corocznego urlopu płatnego lub urlopu bezpłatnego w ilości odpowiadającej liczbie dni pra-

wosławnych świąt religijnych⁴³. Poza Kodeksem pracy, prawa pracownicze mniejszości etnicznych zostały ujęte także w przyjętej w 2003 roku ustawie antydyskryminacyjnej, określającej m.in. w art. 24 (ust. 1), że obowiązkiem pracodawcy jest zachęcanie osób należących do mniej reprezentowanej płci lub grupy etnicznej do aplikowania na określone stanowiska oraz (ust. 2) że pracodawca jest zobowiązany do wspierania rozwoju zawodowego pracowników należących do grupy etnicznej, która jest mniej licznie reprezentowana wśród pracowników wykonujących dany zawód⁴⁴. Mimo że przy rekrutacji i wyborze dziedziny zawodowej prawo zabrania dyskryminowania mniejszości etnicznych ze względu na narodowość i pochodzenie etniczne, to jednak przypadki dyskryminacji przedstawicieli mniejszości obecne są we wszystkich sektorach gospodarki, w odniesieniu do przedstawicieli mniejszości zarówno tureckiej, jak i romskiej. Według Narodowego Instytutu Statystycznego, problem bezrobocia oraz ubóstwa częściej dotyka przedstawicieli mniejszości aniżeli przedstawicieli społeczeństwa tytularnego. Szacuje się, że aż 31,6% Turków żyje w ubóstwie, czyli dwa razy więcej niż etnicznych Bułgarów. Równocześnie według badań, znajomości prawa antydyskryminacyjnego z 2009 roku dotyczy mniejszości etnicznych w miejscu pracy. Jedynie 24% Turków w Bułgarii wskazywało, że ma

⁴³ Кодекс на труда, <https://www.lex.bg/laws/ldoc/1594373121> [20.07.2021].

⁴⁴ Ibidem.

świadomość istnienia takich przepisów, blisko 30% ankietowanych Turków odpowiadało, że nie istnieje żadne prawo antydyskryminacyjne, a 46% ankietowanych deklarowało, że nie posiada takiej wiedzy⁴⁵.

2.1. Ustawodawstwo etniczne a proces europeizacji

Niezaprzeczalnie bodźcem do rozwoju polityki etnicznej w Bułgarii był proces europeizacji państwa. 14 grudnia 1995 roku, w okresie rządów Żana Widenowa z Bułgarskiej Partii Socjalistycznej (BSP), Zgromadzenie Narodowe Republiki Bułgarii przegłosowało decyzję o złożeniu formalnego wniosku o członkostwo w UE. Rząd Widenowa, pomimo deklaracji politycznych dotyczących integracji europejskiej, charakteryzował się niską efektywnością reform. W okresie tym przyjęto jednak kluczową dla polityki mniejszościowej ustawę medialną. 5 października 1996 roku Zgromadzenie Narodowe uchwaliło Ustawę o radiu i telewizji regulującą usługi medialne świadczone przez dostawców usług medialnych podlegających jurysdykcji Republiki Bułgarii⁴⁶. Poprzez politykę programową ustawa zapewniła ochronę interesów narodowych, uniwersalnych wartości kulturowych, nauki, edukacji i kultury wszystkich obywateli Bułgarii bez

⁴⁵ Агенция на Европейския съюз за основните права, *Доклад «Данни на фокус»: Мюсюлманите*, 2009, s. 10.

⁴⁶ Закон за радиото и телевизията, <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134447616> [20.07.2021].

względu na ich pochodzenie etniczne. Akt prawny zobowiązał dostawców usług medialnych do niedopuszczania, tworzenia lub udostępniania programów i audycji sugerujących nietolerancję narodową, polityczną, etniczną, religijną i rasową⁴⁷. Ponadto, zgodnie z art. 75, zakazano emisji materiałów promocyjnych i handlowych mogących zachęcać do jakichkolwiek przejawów dyskryminacji ze względu na płeć, rasę, pochodzenie etniczne, narodowość, religię lub przekonania. Równocześnie w art. 12 (ust. 1) zawarto zapis określający, że językiem nadawanych programów ma być język urzędowy (zgodnie z zapisem konstytucyjnym). Zagwarantowano jednak możliwość emisji audycji w innych językach w przypadku, gdyby były one nadawane w celach oświatowych bądź były skierowane do obywateli bułgarskich, dla których język bułgarski nie jest językiem ojczystym, lub jeśli były przeznaczone dla odbiorców za granicą bądź były transmitowane jako obce programy audiowizualne⁴⁸. Zdaniem Tomasza Szyszlaka, zakaz ten stoi jednak w sprzeczności z art. 6 Konstytucji Republiki Bułgarii, w pkt 2 mówiącym, że wszyscy obywatele są równi wobec prawa, a co za tym idzie – za niedopuszczalne należy uznać jakiekolwiek ograniczenia praw czy też przywileje ze względów rasowych, narodowościowych, przynależności etnicznej, płci, pochodzenia, religii, wykształcenia, przekonań, przy-

⁴⁷ Ibidem.

⁴⁸ T. Szyszlak, *Polityka etniczna Bułgarii...*, s. 161.

należności politycznej, pozycji osobistej i społecznej czy też stanu majątkowego⁴⁹.

Krytyczna sytuacja gospodarcza państwa w okresie rządów Widenowa oraz powszechne niezadowolenie społeczne doprowadziły do przedterminowych wyborów parlamentarnych 19 kwietnia 1997 roku. 17 lutego 1997 roku rząd tymczasowy pod przewodnictwem burmistrza Sofii Stefana Sofiańskiego (SDS) ogłosił program stabilizacji gospodarczej oraz zadeklarował podjęcie działań na rzecz pełnego członkostwa w NATO. Wybory parlamentarne z 1997 roku zakończyły się zwycięstwem koalicji Zjednoczonych Sił Demokratycznych (ODS, 55,3% głosów), zaś nowym premierem został Iwan Kostow (SDS), który wraz z ówczesnym prezydentem Petarem Stojanowem (SDS) zadeklarowali podjęcie działań na rzecz poprawy sytuacji makroekonomicznej państwa, podkreślając jednocześnie, że członkostwo w UE oraz NATO będzie głównym kierunkiem polityki⁵⁰. W okresie rządów Kostowa (1997-2001) proces europeizacji w Bułgarii został zdynamizowany – podjęto szereg działań również w odniesieniu do polityki mniejszościowej w zakresie me-

⁴⁹ Ibidem.

⁵⁰ Pierwszy okresowy raport na temat postępów poczynionych przez Bułgarię na drodze do akcesji Komisja Europejska opublikowała w listopadzie 1998 roku, drugi okresowy raport ukazał się w październiku 1999 roku. W konkluzjach w drugim sprawozdaniu wezwano Bułgarię do podjęcia dalszych wysiłków na rzecz wzmocnienia praworządności i ochrony praw człowieka i mniejszości, European Parliament, *Briefing No 6, Bulgaria and the Enlargement of the European Union*, https://www.europarl.europa.eu/enlargement/briefings/6a3_en.htm [02.07.2021].

diów, kultury, oświaty i wolności osobistych. Przełomowym wydarzeniem dotyczącym mniejszości tureckiej w okresie funkcjonowania rządu Kostowa – w kontekście przyjętej w 1995 roku Ustawy o radiu i telewizji oraz zapisu gwarantującego „możliwość emisji audycji w innych językach w przypadku, gdy są one nadawane w celach oświatowych bądź są kierowane do obywateli bułgarskich, dla których język bułgarski nie jest językiem ojczystym” – było pojawienie się programów informacyjnych w języku tureckim w Bułgarskiej Telewizji Narodowej (BNT). Pierwszy program informacyjny w języku tureckim został wyemitowany 2 października 2000 roku o godz. 17.10⁵¹. Obecnie Bułgarska Telewizja Narodowa przez pięć dni w tygodniu emituje wiadomości w języku tureckim. Zgodnie z harmonogramem programu BNT 1, wiadomości w języku tureckim pojawiają się bezpośrednio po wiadomościach południowych o godzinie 12.00 w każdy dzień powszedni i trwają średnio około dziewięciu minut. Ich oglądalność oscyluje na poziomie 50-60 tys. widzów każdego

⁵¹ Poza rozpoczęciem emisji programu informacyjnego w języku tureckim, z końcem lat dziewięćdziesiątych nastąpił wzrost obecności turekojęzycznych mediów w Bułgarii. Powodami tego zjawiska są: proces konsolidacji działań mniejszości tureckiej, wzrost poczucia wspólnoty i tożsamości mniejszościowej wśród mniejszości, ratyfikacja przez Bułgarię Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych, która w art. 9 ust. 3 wskazuje, że strony nie będą zabraniać tworzenia i wykorzystywania przez osoby należące do mniejszości narodowych drukowanych środków przekazu. W ramach uregulowań prawnych odnoszących się do rozgłośni radiowych i stacji telewizyjnych zapewnią, na tyle, na ile to możliwe, osobom należącym do mniejszości narodowych możliwość tworzenia i używania własnych środków przekazu.

dnia. Obecność tureckojęzycznych programów w bułgarskiej telewizji wywołuje jednak obszerną, nierzadko krytyczną debatę w społeczeństwie bułgarskim. Najgłośniejsza z nich, negatywna wobec emisji programu informacyjnego w języku tureckim, miała miejsce w 2009 roku, a wywołał ją rosnący sprzeciw społeczny wobec języka tureckiego w mediach publicznych, poparty petycją obywatelską o zaprzestanie emisji. Kwestia obecności tureckich wiadomości na antenie narodowej została podniesiona wówczas przez Radę ds. Mediów Elektronicznych, która kategorycznie stwierdziła, że wiadomości w języku tureckim nie naruszają obowiązującej Ustawy o radiu i telewizji.

Ważnym w kontekście polityki etnicznej aktem prawnym była ustawa cywilna opublikowana w dzienniku ustaw 27 lipca 1999 roku oraz ustawa o zmianie i uzupełnieniu ustawy o stanie metrykalnym, określająca przepisy dotyczące imion i nazwisk. W ustawie o rejestracji cywilnej z 1999 roku wskazano, że nazwisko każdego obywatela tworzy się od nazwiska ojca z przyrostkiem -ov lub -ev, a jego końcówka zgodna jest z płcią dziecka, z wyjątkiem sytuacji, gdy nazwisko ojca nie pozwala na umieszczenie tych końcówek bądź są one sprzeczne z tradycją rodzinną, etniczną lub religijną rodziców. Ustawodawca podkreślił również, że obywatele bułgarscy, których nazwiska zostały przymusowo zmienione, mogą przywrócić swoje poprzednie nazwiska po złożeniu pisemnego wniosku do właściwego urzędu stanu cywilnego. Ustawa umożliwiła również zmianę nazwisk obywatelom

urodzonym po przymusowej zmianie nazwisk ich rodziców lub jednego z nich, a także imion ich małoletnich dzieci⁵².

Jednym z kluczowych aspektów przemian ustrojowych w zakresie polityki etnicznej były zmiany w sferze oświaty, chociaż, co należy podkreślić, edukacja publiczna już na początku procesu transformacji została objęta Ustawą o oświacie publicznej, w której ustawodawca określił, że ograniczenia lub przywileje ze względu na rasę, narodowość, płeć, pochodzenie etniczne i społeczne, religię i status społeczny są niedopuszczalne. W art. 8 aktu prawnego wskazano, że w przedszkolach oraz szkołach językiem urzędowym jest język bułgarski. W znowelizowanej w 1998 roku wersji ustawy zaznaczono, że uczniowie, dla których język bułgarski nie jest językiem ojczystym, poza obowiązkową nauką języka bułgarskiego mają prawo do nauki języka ojczystego. W art. 5 ustawy oświatowej wskazano także na świecki charakter edukacji publicznej. Drugim znaczącym aktem jest Ustawa o szkolnictwie wyższym z grudnia 1995 roku, podkreślająca autonomię uczelni wyższych, której nie można naruszać przez prowadzenie działalności nieuwzględniającej konstytucyjnych praw członków społeczności akademickiej, związanych z rasą, narodowością, pochodzeniem etnicznym, religią, wyznaniem, przynależnością polityczną.

⁵² Закон за гражданска регистрация, <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134673409> [20.06.2021].

Z początkiem drugiej dekady transformacji ustrojowej dynamika tak ustawodawstwa, jak i zainteresowania władzy kwestiami etnicznymi została utrzymana. Na sytuację tę nie wpłynęła zmiana rządu po wyborach parlamentarnych w 2001 roku, zakończonych wyraźnym zwycięstwem Narodowego Ruchu na rzecz Stabilności i Postępu Symeona Borisowa Saksoburggotskiego, który wraz z Ruchem na rzecz Praw i Wolności utworzył rząd koalicyjny. Plany rządu Saksoburggotskiego opierały się w największym stopniu na liberalizacji bułgarskiej gospodarki oraz utrzymaniu proeuropejskiego kierunku polityki zagranicznej, o czym świadczył wybór na ministra spraw zagranicznych Bułgarii Sołomona Isaka Pasiego, deklarującego ciągłość dążeń Bułgarii do wstąpienia do NATO i UE. W październiku 2001 roku Rada Ministrów ogłosiła „Program zarządzania” Rządu Republiki Bułgarii zatytułowany „Ludzie są bogactwem Bułgarii”. W programie tym zawarto specjalną sekcję „Integracja mniejszości”, w której przedstawiono następujące cele: synchronizacja ustawodawstwa krajowego ze standardami europejskimi w dziedzinie praw człowieka i ochrony mniejszości, integracja polityczna, społeczno-gospodarcza i kulturowa mniejszości w społeczeństwie bułgarskim, zbudowanie odpowiedniego mechanizmu instytucjonalnego obejmującego wszystkie szczeble różnych typów organów o jasno określonych obowiązkach i kompetencjach oraz konsekwentne i skuteczne wdrażanie Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych.

W okresie funkcjonowania rządu Saksburggotskiego (2001-2005), 30 września 2003 roku parlament przyjął ustawę antydyskryminacyjną. W art. 4 ust. 1 ustawy zakazano wszelkich przejawów nierównego traktowania bułgarskich obywateli, m.in. ze względu na rasę, narodowość, pochodzenie etniczne, religię bądź światopogląd⁵³. Zgodnie z art. 5 prześladowania z powodów wymienionych w art. 4 ust. 1, jak również podżeganie do dyskryminacji, szykanowania czy segregacji rasowej, zostały uznane za akty dyskryminacji. Zakazy dyskryminacji ze względu na pochodzenie etniczne, rasę bądź wyznanie religijne znalazły również miejsce w Ustawie o służbie cywilnej oraz Ustawie o ochronie dzieci.

Pomimo przyjęcia ustawy antydyskryminacyjnej, jej zapisy nie są w Bułgarii w pełni egzekwowane i ciągle często dochodzi tam do zjawisk dyskryminacji i nietolerancji wobec mniejszości. Zdarzało się też, że niekiedy działania dyskryminacyjne były wręcz popierane czy inicjowane przez polityków i urzędników państwowych. Nawet w mediach obecna jest antyturecka retoryka. Według badań Krajowego Studium Równości i Dyskryminacji prowadzonych w latach 2007-2010, pochodzenie etniczne było jednym z trzech najbardziej powszechnych czynników poczucia dyskryminacji i dotyczyło 12% osób pochodzenia tureckiego⁵⁴. Antytureckie

⁵³ T. Szyszlak, *Polityka etniczna Bułgarii...*, s. 162.

⁵⁴ UNHR, *International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cerd.aspx> [10.07.2020].

hasła pojawiały się w mediach tradycyjnych, mediach społecznościowych, środowisku pracy, szerzej – w przestrzeni społecznej, a nawet w kampaniach politycznych zarówno parlamentarnych, jak i pozaparlamentarnych partii politycznych. Działania te stoją w sprzeczności z wyżej wymienionymi dokumentami oraz ze Strategią Bezpieczeństwa Narodowego, zgodnie z którą państwo we współpracy z obywatelami ma podejmować kroki mające na celu przeciwdziałanie mowie nienawiści oraz wszelkim aktom nietolerancji na tle etnicznym i religijnym.

Religia, w istotny sposób powiązana z przynależnością etniczną, również stanowiła ważny aspekt w procesie transformacji ustrojowej państwa. Kwestie wyznaniowe pełnią istotną rolę z punktu widzenia mniejszości tureckiej⁵⁵. Już

⁵⁵ Do 1989 roku wszystkie manifestacje religijne były interpretowane przez władze jako antypaństwowa burżuazyjna propaganda. Decyzje podjęte przez Komitet Centralny Partii Komunistycznej na plenum w kwietniu 1956 roku doprowadziły do szeroko zakrojonej kampanii propagandowej mającej na celu osłabienie i ostatecznie wykorzenienie islamskich wierzeń i praktyk oraz dowodów obecności mniejszości muzułmańskiej w Bułgarii. Pierwszym celem wskazanej kampanii byli nauczyciele religijni (hodża), których zmuszano do rezygnacji z wykonywanej pracy, prześladowano, więziono, a w niektórych przypadkach stracono. W 1946 roku tureckie szkoły upaństwowiono i zlikwidowano wszystkie klasy religijne, szkoły islamskie zamknięto, a nauczanie religii, nawet prywatne, zostało zakazane. Tradycyjne muzułmańskie obrzędy pogrzebowe zastępowano laickimi, muzułmanom utrudniano praktyki obrzędowe, a po 1984 roku tureccy muzułmanie otrzymali zakaz publicznego mówienia po turecku. Przez cały okres komunistyczny, dla celów propagandowych, utrzymywano muzułmański religijny organ zarządzający z naczelnym muftim i siedmioma regionalnymi muftim, których powoływano za lojalność wobec rządu i jego polityki. Na początku 1985 roku, na zakończenie kampanii przymusowej asymilacji, skierowanej przeciwko tureckim muzułma-

na początku okresu transformacji wprowadzono szereg przepisów regulujących swobody wyznaniowe, a zmiany konstytucyjne doprowadziły do zniesienia prawie wszystkich ograniczeń praw religijnych⁵⁶, chociaż nie mniej znaczącą rolę w kontekście wyznań odgrywa także Ustawa o wyznaniach przyjęta przez XXXIX Zgromadzenie Narodowe 20 grudnia 2002 roku. W ustawie wskazano prawo każdego człowieka do wolności sumienia i wyznania oraz równości wobec prawa, bez względu na wyznanie czy światopogląd⁵⁷. „W preambule do ustawy podkreślona została szczególnie i tradycyjna rola Bułgarskiego Kościoła Prawosławnego i jego historycznej roli w państwie, wyrażono równocześnie szacunek dla chrześcijaństwa, islamu, judaizmu i innych religii”⁵⁸. W Ustawie stwierdzono też, że każdy ma prawo do swobodnego kształtowania przekonań religijnych, swobodnego wyboru i zmiany wyznania oraz do indywidual-

nom, naczelny mufti, regionalni mufti i imamowie przygotowywali deklaracje, publikowane w oficjalnych gazetach, jednoznacznie popierające linię rządową.
⁵⁶ Zamknięte w okresie komunizmu szkoły wyznaniowe zostały ponownie otwarte. Zniesiono także zakaz renowacji starych meczetów i budowania nowych, co skutkowało szybkim wzrostem liczby nowych świątyń (o ile w 1989 roku w Bułgarii zostało mniej niż 300 funkcjonujących meczetów, o tyle w ciągu trzech pierwszych lat transformacji liczba ta wzrosła ponad trzykrotnie). Powołano Dyрекcję ds. Wyznań Religijnych, będącą centralnym organem administracji podległym rządowi, do której kompetencji zaliczono koordynowanie relacji pomiędzy władzą wykonawczą a wyznaniem religijnym oraz wspieranie rządu w realizacji polityki państwa.

⁵⁷ Закон за вероизповеданията, <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135462355> [20.07.2021].

⁵⁸ T. Szyszlak, *Polityka etniczna Bułgarii...*, s. 164.

nego, zbiorowego, prywatnego i publicznego praktykowania religii. Ustawodawca podkreślił, że nikt nie może być prześladowany ani ograniczany w swoich prawach z powodu przekonań religijnych oraz że poszczególne denominacje są wolne, równe oraz niezależne od państwa, a równocześnie zakazał jakiejkolwiek dyskryminacji ze względów wyznaniowych.

W efekcie wprowadzonych zmian podmioty nauczające religii stały się głównym miejscem kontestacji w procesie (re)definiowania tożsamości islamu w Bułgarii. Obecnie w państwie istnieją trzy religijne szkoły średnie, które realizują program nauczania świeckich odpowiedników i prowadzą zajęcia teologiczne jako przedmioty specjalistyczne. Edukacja religijna oparta jest na programach szkół Imam Hatib w Turcji, a program nauczania muszą zatwierdzić zarówno Ministerstwo Edukacji, jak i Główne Biuro Muftiego. W celu szkolenia teologów islamskich do pełnienia funkcji imamów i muftich w 1999 roku decyzją Rady Ministrów został powołany Wyższy Instytut Islamski. Fundusze na szkoły religijne zapewniane są w większości przez turecki Dyrektoriat ds. Religii (*Türkiye Cumhuriyeti Diyanet İşleri Başkanlığı* oraz *Diyanet*). Turecka aktywność w sferze nauczania islamu w istocie jest dominująca, przy czym tureckie działania w strukturze edukacji islamskiej w znaczącym stopniu zmarginalizowały mniejszości Pomaków, muzułmańskich Romów oraz pozostałych obywateli Bułgarii wyznających islam. Z uwagi na fakt, że edukacja reli-

gijna najczęściej odbywa się w języku tureckim, w którym nie komunikują się pozostałe mniejszości wyznające islam w państwie, działalność ta jest często negatywnie odbierana przez bułgarskojęzyczną społeczność Pomaków, którzy traktują ten proces jako turkizację ich społeczności. W latach dziewięćdziesiątych na terytorium Bułgarii widoczne były również działania Arabii Saudyjskiej i jej próby utworzenia strefy wpływów wśród lokalnej mniejszości muzułmańskiej. Formalny system nauczania islamu pozostawał w większości niedostępny dla Saudyjczyków, ale finansowali oni publikacje religijne i nieformalne kursy Koranu, które objaśniały doktrynę wahabitów⁵⁹.

Nie mniej znaczącą rolę w procesie europeizacji polityki etnicznej odegrało w Bułgarii ustawodawstwo międzynarodowe. Bułgaria jest stroną Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych z 1 lutego 1995 roku. „W momencie ratyfikowania Konwencji 7 V 1999 r. Zgromadzenie Narodowe Bułgarii zdecydowało o uzupełnieniu dokumentu o deklara-

⁵⁹ Od początku lat dziewięćdziesiątych XX wieku wiele fundacji saudyjskich oferowało bułgarskim muzułmanom finansowanie nauki religii poza granicami państwa oraz pielgrzymki. Działania te nie były w stanie konkurować ze stabilnymi tureckimi wpływami w tej przestrzeni, jednak wielu Pomaków podróżowało na Bliski Wschód i nierzadko powracało z bardziej konserwatywnym spojrzeniem na islam. Chociaż przypadki ścisłego i ostantacyjnego trzymania się salafizmu lub doktryny wahabitów były w Bułgarii zjawiskiem rzadkim, większość powracających do Bułgarii muzułmanów opowiadała się za konserwatywnym sposobem praktykowania islamu, co stało w sprzeczności z tradycyjnym systemem religijnym obecnym w ich społecznościach, skupionych na sufizmie, synkretyzmie i innych aspektach lokalnych religii.

cję następującej treści: «Potwierdzając swoje przewiązanie do wartości Rady Europy i dążenie do integracji ze strukturami europejskimi, Bułgaria zobowiązuje się do polityki ochrony praw człowieka i tolerancji wobec osób należących do mniejszości narodowych oraz ich pełnej integracji z bułgarskim społeczeństwem. Zgromadzenie Narodowe Republiki Bułgarii oświadcza, że ratyfikacja i wprowadzenie w życie Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych nie oznacza prawa do podejmowania jakichkolwiek działań zmierzających do naruszenia integralności terytorialnej i suwerenności unitarnego państwa bułgarskiego, jego bezpieczeństwa wewnętrznego i międzynarodowego»⁶⁰. Według Komitetu Doradczego ds. Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych, prawny zakaz tworzenia partii politycznych o podłożu etnicznym i religijnym może prowadzić do nieuzasadnionych ograniczeń wolności pokojowego zrzeszania się i zgromadzeń, które są zapisane w art. 7 Konwencji ramowej oraz w art. 10, zgodnie z którym strony zobowiązują się uznać, że każda osoba należąca do mniejszości narodowej ma prawo do swobodnego używania swojego języka, bez jakiegokolwiek ingerencji, zarówno prywatnie, jak i publicznie, ustnie oraz pisemnie⁶¹. Bułgaria jako jed-

⁶⁰ T. Szyszlak, *Polityka etniczna Bułgarii...* s. 166.

⁶¹ Konwencja Ramowa o ochronie mniejszości narodowych, 1995, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/prawo/konwencja-ramowa-rady/konwencja-ramowa-rady/6768,Konwencja-ramowa-Rady-Europy-o-ochronie-mniejszosci-narodowych.html> [20.07.2020].

no z nielicznych państw europejskich nie sygnowała Europejskiej karty języków regionalnych lub mniejszościowych z 5 listopada 1992 roku. Wszystkie kolejne władze Bułgarii twierdzą, że niektóre postanowienia dokumentu nie odpowiadają intencji ich ustawodawstwa, zgodnie z którym jedynym językiem urzędowym jest język bułgarski. W odniesieniu do zaistniałej sytuacji, Europejska Komisja przeciwko Rasizmowi i Nietolerancji wskazała, że ratyfikacja Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych byłaby istotnym krokiem naprzód w potwierdzaniu praw mniejszości etnicznych w Bułgarii.

2.2. Polityka etniczna w okresie postakcesyjnym

O ile w okresie przedakcesyjnym do UE działania poszczególnych rządów Bułgarii, zwłaszcza w latach 1997-2001 oraz 2001-2005, skoncentrowane były na wzroście znaczenia kwestii etnicznych na poziomie legislacji, co doprowadziło do przyjęcia różnych ustaw, utworzenia nowych instytucji, polityk, programów, projektów, praktyk konsultacyjnych i mechanizmów monitorowania, o tyle okres po uzyskaniu członkostwa w UE charakteryzuje się raczej stagnacją aniżeli dalszym rozwojem praw mniejszości etnicznych w Bułgarii. Spowolnienie to wynika w pewnym stopniu ze słabnącej siły transformacyjnej UE w okresie postakcesyjnym we wskazanym obszarze. Po 2007 roku prawodawstwo w Bułgarii skoncentrowane było przede wszystkim na przygotowywa-

niu i wdrażaniu programów na rzecz wzrostu uczestnictwa w edukacji przedstawicieli mniejszości etnicznych oraz na rzecz przeciwdziałania dyskryminacji wobec mniejszości etnicznych, w tym w szczególności wobec mniejszości romskiej. W związku z różnorodnymi wskaźnikami uczestnictwa w edukacji w poszczególnych grupach etnicznych, a także szeregiem nierówności występujących pomiędzy grupami etnicznymi, poszczególne rządy przygotowały szereg strategii włączania grup etnicznych w proces edukacji, np.: Ustawę o ochronie przed dyskryminacją; Strategię zmniejszania odsetka osób przedwcześnie kończących naukę 2013-2020; Narodową strategię na rzecz dziecka 2008-2018; Narodową strategię uczenia się przez całe życie 2014-2020; Strategię integracji oświatowej dzieci i uczniów z mniejszości etnicznych z 2010 roku.

Działania te mają odpowiedzieć na szczególne potrzeby społeczności mniejszościowych, które niezmiennie w okresie trzech dekad transformacji ustrojowej państwa mają mniejszy udział w procesie edukacji na wszystkich szczeblach.

Tabela 1. Wskaźnik posiadanego wykształcenia wśród obywateli Bułgarii powyżej 15 roku życia z podziałem na przynależność etniczną

Lata	2001		2011	
Wykształcenie	Bułgarzy	Turcy	Bułgarzy	Turcy
wyższe	17,8 %	2,1	24,2	4,5
średnie	46%	21,2	50,6	28,4
podstawowe (основно)	27,8%	48,3	20,9	46,7
początkowe podstawowe (начално)	6,9 %	18,4	3,4	13,1
brak wykształcenia	1,5%	10	0,9	7,2

Źródło: opracowanie własne na podstawie Strategii integracji oświatowej dzieci i uczniów z mniejszości etnicznych Ministerstwa Edukacji i Nauki Republiki Bułgarii.

Przedstawiciele mniejszości tureckiej stanowią grupę o niższym współczynniku uczestnictwa w procesie kształcenia na każdym poziomie⁶² (tabela 1). W 2011 roku 4,5% bułgarskich Turków posiadało wykształcenie wyższe (wzrost o 2,3% w perspektywie 10 lat), równocześnie wykształcenie wyższe miało 24,4% etnicznych Bułgarów (najwyższy wzrost wśród wszystkich grup etnicznych – o 6,4% w porównaniu z 2001 rokiem). 28,4% Turków w Bułgarii posiadało wykształcenie średnie (wzrost o 7,2% w perspektywie 10 lat), co stanowi o 22,2% mniej aniżeli w przypadku etnicznych Bułgarów. Wykształcenie podstawowe (основно) miało

⁶² Najniższy współczynnik uczestnictwa w procesie edukacji występuje wśród mniejszości romskiej w Bułgarii. W 2011 roku jedynie 0,5% bułgarskich Romów posiadało wykształcenie wyższe (wzrost o 0,3% w perspektywie 10 lat), 8,3% – wykształcenie średnie (wzrost o 2,4%), 42% – wykształcenie podstawowe (основно), a 28,1% – początkowe podstawowe (начално). 21,1% obywateli mniejszości romskiej nie ukończyło bądź nawet nie rozpoczęło kształcenia na poziomie podstawowym. W przypadku mniejszości tureckiej problem związany z uczestnictwem w edukacji prezentuje się lepiej aniżeli w przypadku mniejszości romskiej.

46,6% Turków, a początkowe podstawowe (начално) 13,1%. Brak wykształcenia dotyczył 7,2% Turków (spadek o 2,8% w perspektywie 10 lat), przy czym jedynie 0,9% etnicznych Bułgarów nie zdobyło wykształcenia na żadnym poziomie. Dane te wskazują, że polityka oświatowa stanowi stały problem w Bułgarii, a grupy mniejszościowe częściej spotykają się z wykluczeniem oświatowym. Ponadto, mimo że prawo bułgarskie zakazuje segregacji etnicznej, w wieloetnicznych szkołach i przedszkolach występuje zjawisko segregacji całych szkół. Problem ten dotyka w największym stopniu mniejszości romskiej, rzadziej tureckiej. Według zajmującej się problematyką mniejszości etnicznych w Bułgarii organizacji pozarządowej Amalipe, około 10% szkół publicznych w Bułgarii jest segregowanych etnicznie.

Problemem systemu edukacji jest także język nauczania. Zgodnie z art. 8 ust. 2 Ustawy o edukacji narodowej, uczniowie z mniejszości etnicznych, których językiem ojczystym nie jest język bułgarski, oprócz obowiązkowej nauki języka urzędowego w szkołach publicznych mają także prawo do nauki języka ojczystego. Od końca 1991 roku rząd bułgarski finansuje fakultatywne zajęcia z języka tureckiego w regionach ze znaczną ilościowo populacją turekojęzyczną⁶³. Pomimo gwarancji wynikającej z ustawy, w rzeczywistości nie ma możliwości nauki języka ojczystego w szkołach ze

⁶³ R. Vassilev, *Restoring the Ethnolinguistic Rights of Bulgaria's Turkish Minority*, „Ethnopolitics”, vol. 9, 2010, issue 3-4, s. 295-310.

względem albo na braki kadrowe, albo niedostępność języka mniejszości w szkole. Według Narodowego Instytutu Statystycznego, liczba uczniów uczących się języka ojczystego, którym nie jest język bułgarski, regularnie spada. W 2020 roku średnia liczba uczniów z grup mniejszościowych uczących się języka ojczystego w szkołach publicznych zmniejszyła się prawie o 14% w porównaniu z 2019 rokiem.

Kwestię tę podkreślali wielokrotnie politycy z Ruchu na rzecz Praw i Wolności. Partia domagała się wprowadzenia dobrowolnych lekcji języka tureckiego do regularnego programu nauczania każdej szkoły publicznej w Bułgarii i uczenia języka tureckiego obowiązkowym na wszystkich „etnicznie tureckich” obszarach. Żądanie to, z oczywistych względów, spotkało się ze sprzeciwem partii nacjonalistycznych. Edukacja na wszystkich poziomach jest prowadzona wyłącznie w języku większości, a naukę języka tureckiego jako drugiego w szkołach podstawowych i średnich prowadzi się tylko wtedy, gdy są dostępni nauczyciele mówiący po turecku oraz gdy liczba uczniów z konkretnych grup etnicznych jest wystarczająca, aby utworzyć klasę turekojęzyczną, co skutkuje tym, że jedynie w Kyrdżali, gdzie prawie 62% miejscowej ludności stanowią Turcy, języka tureckiego naucza się na wszystkich poziomach edukacji⁶⁴.

⁶⁴ Ibidem.

3.

Aktywność polityczna mniejszości tureckiej

Specyfika polityki etnicznej w znaczącym stopniu oddziałuje na nastroje społeczne, a istotnym aspektem analizy polityki etnicznej jest także stopień zorganizowania społeczno-politycznego mniejszości etnicznych, ich aktywność polityczna wyrażona w formie działalności partii politycznych czy zorganizowanych grup interesu. Bułgarski system polityczny jest wyjątkowy w Europie Środkowej i Wschodniej pod tym względem, że formalnie nie akceptuje politycznej działalności mniejszości etnicznych zorganizowanych w partie polityczne. Zgodnie z obowiązującą konstytucją, partie jawnie „etniczne” lub „religijne” pozostają nielegalne. Ponadto pań-

stwo bułgarskie nadal odmawia uznania istnienia muzułmańskiej mniejszości słowiańskojęzycznej jako odrębnej grupy etnicznej.

Jak wskazano wcześniej, Konstytucja Republiki Bułgarii z 1991 roku nie wzmiankuje o istnieniu grup etnicznych w Bułgarii. Zamiast tego gwarantuje i chroni prawa wszystkich obywateli jako jednostek bez względu na pochodzenie etniczne i religijne, przy czym obywatelom o różnym pochodzeniu etnicznym i religijnym nie wolno zakładać własnych partii politycznych (art. 11 ust. 4). Przedstawiciele mniejszości mogą tworzyć organizacje pozarządowe reprezentujące ich interesy, o ile nie realizują one celów politycznych ani nie angażują się w działalność polityczną⁶⁵. Ograniczenia te zostały również zawarte, jeszcze przed przyjęciem konstytucji w 1991 roku, w pierwszej Ustawie o partiach politycznych z 1990 roku⁶⁶. Zakaz ten znalazł się już w pierwszym rozdziale, w art. 3 ust. 2, gdzie wskazano, że partia polityczna nie może być utworzona z powodów religijnych czy etnicznych bądź w celu podżegania do wrogości rasowej, narodowej, etnicznej lub religijnej. Aktualnie obowiązująca Ustawa o partiach politycznych z 2005 roku nie zawiera wskazanego wyżej zakazu, przy czym w mocy pozostaje zakaz konstytucyjny, uniemożliwiający mniejszościom etnicznym jawne

⁶⁵ Konstytucja Republiki Bułgarii z 12 lipca 1991 roku, <http://libr.sejm.gov.pl/tekoi/txt/konst/bulgaria2011.html> [10.07.2021].

⁶⁶ Закон за политическите партии, 1990 г., <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135501352> [10.07.2021].

prowadzenie działalności politycznej. Obecna ustawa o partiach politycznych utrzymała nakaz prowadzenia kampanii politycznych wyłącznie w języku bułgarskim⁶⁷, stanowiąc, że wystąpienia publiczne, komunikaty i dokumenty partii politycznych muszą być przygotowane wyłącznie w tym języku. Kilka partii, ruchów czy stowarzyszeń politycznych utworzonych po 1989 roku w celu reprezentowania interesów mniejszości etnicznych i religijnych nie było w stanie przewyciężyć konstytucyjnego zakazu funkcjonowania partii etnicznych i religijnych, i zniknęło ze sceny politycznej. Artykuł 11 ust. 4 obowiązującej Konstytucji był również wielokrotnie wykorzystywany przez partie całego spektrum politycznego, zarówno w rządzie, jak i poza nim, w próbach pozbawiania mniejszości etnicznych praw do startu w wyborach. W tym kontekście interesujące wydaje się zbadanie istnienia, legitymizacji, udziału i sukcesu Ruchu na rzecz Praw i Wolności (DPS), tzw. „partii tureckiej”, obecnej w bułgarskim życiu politycznym od 1989 roku⁶⁸, oraz pozostałych „tureckich” partii politycznych o charakterze mniejszościowym.

Przed 1989 rokiem grupy mniejszościowe nie posiadały żadnej reprezentacji publicznej, a opresyjne działania wobec mniejszości tureckiej utrudniały sprawne budowanie struktur organizacyjnych. Jednak prowadzona w latach

⁶⁷ Ibidem.

⁶⁸ D. Bates, *What's in a Name?...*, s. 201-225.

osiemdziesiątych XX wieku kampania asymilacyjna⁶⁹ wywołała reakcję i opór mniejszości tureckiej, zapewniając grupie mniejszościowej poczucie wspólnoty religijnej, językowej i – co najważniejsze – poczucie wspólnoty doświadczeń. Rezultatem prowadzonych działań było pojawienie się wysoce upolitycznionej opozycji etnicznej⁷⁰. Podobnie jak w procesie kształtowania się koncepcji narodu mniejszość turecka oraz szerzej – mniejszości muzułmańskie zaczęły postrzegać siebie jako wspólnotę, wykorzystywać wspólną dla siebie symbolikę i odwoływać się do historii, wyznaczając tym samym granice swojej tożsamości.

W grudniu 1985 roku Ahmed Dogan (w latach 1990-2013 lider partii Ruch na rzecz Praw i Wolności, bułg. *Движение за права и свобода*) założył Turecki Ruch Ocalenia Narodowego (TRON) w Bułgarii. W przygotowanym programie wezwał on mniejszość muzułmańską, wobec której prowadzono radykalne działania asymilacyjne, do „wojny bez broni”

⁶⁹ 10 grudnia 1984 roku decyzją bułgarskiego ministra spraw wewnętrznych rozpoczęła się kampania masowej zmiany nazwisk Turków bułgarskich, nazwana przez rządzącą elitę komunistyczną „procesem odrodzenia”. W praktyce był to wcześniej przygotowany scenariusz, przez realizację którego liderzy partyjni pod przewodnictwem dyktatora Todora Żiwkova zamierzali doprowadzić do „ostatecznego rozwiązania” „kwestii narodowej”, И. Карахасан-Чънар, *«Голямата екскурзия» – Експулсирането на турското малцинство от България през 1989 г.*, <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1286-sdgdshf> [20.07.2021]. W lipcu 1971 roku Sekretariat KC Bułgarskiej Partii Komunistycznej podjął decyzję o zmianie nazwy bułgarskich Mahometan. Kampania zakończyła się cztery lata później, a w 1975 roku objęła kilka tureckich wiosek w Środkowych Rodopach: Borino, Govren, Grohotno i inne.

⁷⁰ D. Bates, *What's in a Name?...*, s. 203.

skierowanej przeciwko działaniom tzw. „procesu odrodzenia” i do bojkotu wyborów do IX Zgromadzenia Ludowego (9 Народно събрание) w 1986 roku⁷¹. W konsekwencji podjętych działań zarówno sam lider, jak i 27 innych członków Ruchu zostało aresztowanych przez służby bezpieczeństwa, a następnie osadzonych za działalność przeciwko bezpieczeństwu państwa⁷². Pomimo kary więzienia (od dwóch do dziesięciu lat dla poszczególnych członków) członkowie Ruchu kontynuowali swoją działalność i wiosną 1989 roku zorganizowali masowe demonstracje Turków i muzułmanów domagających się przywrócenia ich praw. W maju 1989 roku Turcy bułgarscy z północnego wschodu rozpoczęli protesty przeciw przymusowej zmianie nazwisk⁷³. W tej sytuacji 29 maja 1989 roku Todor Żiwkow złożył oficjalne oświadczenie, w którym ogłosił prawo Turków bułgarskich do uzyskania paszportów zagranicznych i wyjazdu „w podróż do Turcji” (bułg. голямата екскурзия⁷⁴). W ten sposób „proces

⁷¹ N. Çelik, *The Political Participation of Turkish Minority in Bulgaria and the Public Reaction: The Case of Movement for Rights and Freedoms (1990-1994)*, „Karadeniz Araştırmaları”, 6 (2009), nr 22, s. 1-19.

⁷² We wskazanym okresie w Bułgarii doszło do ataków terrorystycznych, które władze przypisywały bułgarskim Turkom. Więźniom tureckim w obozie Belene oferowano kontakt z ich bliskimi, jeżeli zgadzali się publicznie powiedzieć, że Turcy bułgarscy planowali działania terrorystyczne.

⁷³ И. Баева, *Две десетилетия български преход – предпоставки, проблеми, равностетка*, „Дриновски сборник”, т. 4, 2011, s. 330.

⁷⁴ Todor Żiwkow w oficjalnym oświadczeniu zwrócił się do ludności, składając Turków bułgarskich do osiedlenia się w Turcji. 29 maja 1989 roku, po jego wystąpieniu, granica z Turcją została otwarta, co przyniosło migrację kilkuset tysięcy muzułmanów z Bułgarii do Turcji w okresie od 30 maja do 22 sierpnia 1989 roku.

odrodzenia" wkroczył w swój końcowy etap, który zakończył się masowym wypędzeniem bułgarskich Turków z państwa. Działanie to przełożyło się na skrajnie negatywne konsekwencje ekonomiczne, społeczne i polityczne, a w krótkim czasie, bo już 10 listopada 1989 roku, przyczyniło się do odejścia Todora Żiwkowa. 22 grudnia 1989 roku więzionych członków tureckiego Ruchu objęto amnestią, a członkowie TRON wraz z przedstawicielami mniejszości z różnych regionów państwa zainicjowali powstanie legalnej partii politycznej.

Podjęte działania skutkowały powstaniem w styczniu 1990 roku Ruchu na rzecz Praw i Wolności jako niezależnej organizacji politycznej. Oficjalna rejestracja DPS odbyła się 26 kwietnia 1990 roku, jeszcze przed zaplanowanymi na czerwiec tego samego roku pierwszymi wolnymi wyborami w Bułgarii. DPS zdobył w tych wyborach 8,03% głosów, przekładających się na 23 miejsca w bułgarskim parlamencie, stając się tym samym trzecią największą siłą polityczną w Bułgarii po Bułgarskiej Partii Socjalistycznej oraz opozycyjnym Związku Sił Demokratycznych. Przyjęcie nowej konstytucji w lipcu 1991 roku podważyło prawo DPS do udziału w kolejnych wyborach parlamentarnych w 1991 roku. 27 maja Sąd Miejski w Sofii odmówił rejestracji partii ze względu na jej etniczny charakter. W efekcie członkowie DPS odwołali się do Sądu Najwyższego, wnioskując o unieważnienie de-

Turcja ostatecznie zamknęła granicę, aby zapobiec dalszej imigracji Turków bułgarskich.

cyzji Sądu Miejskiego w Sofii. 11 września 1991 roku Sąd Najwyższy utrzymał w mocy postanowienie Sądu Miejskiego w Sofii, jednak, ulegając międzynarodowej presji, Centralna Komisja Wyborcza zezwoliła partii na udział w wyborach parlamentarnych w 1991 roku, a przy tym podkreśliła, że rejestracja partii w 1990 roku była wystarczająca do tego celu. Również w 1991 roku kilku posłów z Bułgarskiej Partii Socjaldemokratycznej złożyło skargę do bułgarskiego Trybunału Konstytucyjnego, argumentując, że DPS narusza art. 11 ust. 4 Konstytucji, zakazujący tworzenia partii politycznych o podłożu etnicznym lub religijnym oraz art. 44 ust. 2, zakazujący tworzenia organizacji zagrażających suwerenności i integralności terytorialnej państwa. Ponadto skarżący wskazywali, że członkowie DPS w kampaniach wyborczych posługiwali się językiem tureckim, co stanowiło naruszenie postanowienia Ustawy o partiach politycznych. Na tej podstawie składający skargę zwrócili się do Trybunału o uznanie DPS za partię powołaną w sprzeczności z konstytucją, a także o pozbawienie mandatów parlamentarzystów występujących z ramienia DPS. W kwietniu 1992 roku Trybunał Konstytucyjny odrzucił skargę, a partia DPS została uznana za legalną. W orzeczeniu Trybunału stwierdzono, że Ruch na rzecz Praw i Wolności jest organizacją otwartą dla wszystkich obywateli Bułgarii, niezależnie od przynależności etnicznej lub religijnej. Trybunał zauważył też, że partia nie wykorzystuje kategorii wykluczających etnicznie, jej program jest podobny do programów innych partii politycz-

nych, a ponadto organizacja nie ogranicza rekrutacji i działań partyjnych do określonych społeczności etnicznych lub religijnych. Decyzja Trybunału Konstytucyjnego zakończyła debatę dotyczącą legalności DPS⁷⁵. Od tego czasu Ruch na rzecz Praw i Wolności uzyskał miano trzeciej siły politycznej Bułgarii i obok BSP jest jedyną partią polityczną obecną we wszystkich parlamentach po 1990 roku.

W wyborach parlamentarnych z 13 października 1991 roku DPS uzyskał poparcie na poziomie 7,55% (24 miejsca w parlamencie), ponownie zajmując trzecią pozycję w parlamencie po Związku Sił Demokratycznych (SDS) oraz Bułgarskiej Partii Socjalistycznej (BSP). Siły demokratyczne nie miały wystarczającej większości do utworzenia rządu, przez co musiały liczyć na wsparcie ze strony DPS. W wyborach parlamentarnych w 1994 roku, zakończonych zwycięstwem Bułgarskiej Partii Socjalistycznej (43,5%), Ruch na rzecz Praw i Wolności zajął czwartą pozycję, uzyskując 5,4% głosów, przekładających się na 15 miejsc w parlamencie. W kolejnych wyborach parlamentarnych w 1997 roku, przeprowadzonych po masowych protestach społecznych przeciwko rządowi BSP, DPS startujący w koalicji jako Związek na rzecz Narodowego Zbawienia (*Обединение за национално спасение*) uzyskał 7,6% głosów i 19 miejsc w Zgromadzeniu Narodowym, w którym znalazł się w opozycji wobec rządu. Wybory parlamen-

⁷⁵ A. Eminov, *The Turks in Bulgaria. Post 1989 Development*, „Nationalities Papers”, vol. 27, 1999, no. 1, s. 31-55.

tarne w 2001 roku zakończyły się wyraźnym zwycięstwem Narodowego Ruchu Stabilności i Wzrostu (NMSS), którego liderem był Symeon Borisow Saksokoburggotski, kolejne pozycje zajęły ODS, Koalicja na rzecz Bułgarii (m.in. BSP). DPS jako czwarte w kolejności ugrupowanie, które uzyskało 7,45% i 21 miejsc w parlamencie, ugruntował pozycję partii mniejszości tureckiej jako stałego aktora na bułgarskiej scenie politycznej. Równocześnie po raz pierwszy partia stała się koalicjantem rządowym, a proeuropejski kierunek rządu skutkował również intensyfikacją prac w zakresie polityki etnicznej. Ostatnie wybory przed przystąpieniem Bułgarii do UE odbyły się w 2005 roku i zakończyły się zwycięstwem Koalicji na rzecz Bułgarii z wynikiem 31,18%; drugie miejsce ze znaczną redukcją wsparcia uzyskał NMSS – 19,91%; DPS zajął trzecie miejsce z poparciem 12,44%. W parlamencie znalazły się także nacjonalistyczna i populistyczna partia ATAKA (8,22%), Zjednoczone Siły Demokratyczne (7,67%), Demokraci na rzecz Silnej Bułgarii (6,42%) i Bułgarski Związek Narodowy (5,16%).

W wyborach w 2009 roku oficjalne hasło wyborcze brzmiało: „Kupowanie i sprzedawanie głosów to przestępstwo”. W okresie kampanii wyborczej uwidoczniły się polaryzacyjne tendencje na scenie politycznej. Partia ATAKA uzupełniła oficjalne hasło wyborów hasłem: „podobnie jak turkizacja i plądrowanie Bułgarii”. Wśród postulatów wyborczych partii ATAKA znalazły się następujące postulaty: Bułgaria nie może być rządzona przez turecką partię DPS;

język turecki nie może być używany w instytucjach państwowych i miejskich⁷⁶.

Fotografia 1. Protest sympatyków partii ATAKA z hasłami wymierzonymi przeciwko mniejszości tureckiej w Bułgarii

Źródło: <https://www.kircaalihaber.com/bg> [10.07.2020].

W wyborach parlamentarnych w 2009 roku Ruch na rzecz Praw i Wolności uzyskał wynik 14,45% głosów, przekładających się na trzecie miejsce i 38 miejsc w liczącym 200 parlamentarzystów Zgromadzeniu Narodowym (uzyskując ponad

⁷⁶ БНР новини, Сидеров: Ще има референдум за новините на турски език по БНТ, <https://bnr.bg/horizont/post/100017098/siderov-shte-ima-referendum-za-novinite-na-turski-ezik-po-bnt> [10.07.2020].

100 tys. głosów w Turcji). Wybory te wygrała konserwatywna partia polityczna Obywatele na rzecz Europejskiego Rozwoju Bułgarii (GERB, 39,72%), drugie miejsce z poparciem 17,70% zajęła Koalicja Bułgarska Lewica (m.in. BSP). Na czwartej pozycji znalazła się antyromska i antytyrecka ATAKA z poparciem 9,36%. W styczniu 2013 roku Ahmed Dogan⁷⁷, po nieudanej próbie zamachu na jego życie, zrezygnował z funkcji lidera partii. Nowym przewodniczącym DPS został Lyutvi Mestan, pod którego przewodnictwem partia stanęła do przedterminowych wyborów parlamentarnych 12 maja 2013 roku, odbywających się w cieniu kryzysu politycznego w Bułgarii po dymisji rządu Bojko Borisowa (GERB). Ruch na rzecz Praw i Wolności osiągnął trzeci wynik wyborczy, uzyskując 11% głosów. Wybory zakończyły się zwycięstwem GERB z poparciem 32,67%, na drugim miejscu znalazła się lewicowa Koalicja Bułgarii (26,60%). Po wyborach partia DPS ponownie znalazła się w koalicji rządowej. W październiku 2014 roku odbyły się przedterminowe wybory, które zakończyły się wyraźnym zwycięstwem GERB (32,6%), drugie miejsce zajęła lewicowa Koalicja Bułgarii (15,4%), a kolejne Ruch na rzecz Praw i Wolności (14,84%) z najwyższym wynikiem

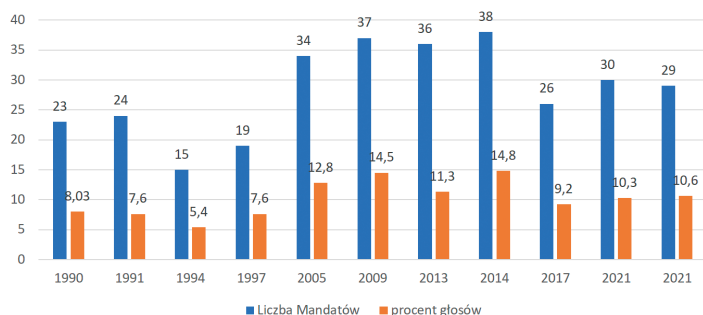
⁷⁷ 19 stycznia 2013 roku w trakcie wystąpienia Ahmeda Dogana podczas VIII Krajowej Konferencji DPS w Narodowym Pałacu Kultury 25-letni Oktay Enimehmedov wspiał się na podium i próbował strzelić z gazowego pistoletu w głowę polityka. W konsekwencji tego wydarzenia Ahmed Dogan ogłosił swoją rezygnację z kierowniczego stanowiska partii i zaproponował Lyutwiego Mestana jako swojego następcę. 30 stycznia 2013 roku Zgromadzenie Narodowe przyjęło deklarację potępiającą zamach na Ahmeda Dogana.

w swojej historii w wyborach parlamentarnych. 24 grudnia 2015 roku Lyutvi Mestan został usunięty ze stanowiska lidera oraz wydalony z partii przez radę centralną DPS ze względu na swoje protureckie stanowisko po zestrzeleniu rosyjskiego odrzutowca bombowego przez siły powietrzne Turcji⁷⁸. Po wydaleniu Mestana z partii nowym przewodniczącym DPS został Mustafa Karadaj, który pozostaje jej przewodniczącym do dziś. W kolejnych wyborach parlamentarnych nastąpił nieznaczny spadek poparcia dla DPS, który uzyskał 9,24% głosów. Osłabienie pozycji DPS spowodowane było pojawieniem się na scenie politycznej Bułgarii partii DOST, założonej przez byłego przewodniczącego DPS – Lyutwiego Mestana, która zdobyła w wyborach 2,9% głosów. W przedterminowych wyborach w 2021 roku DPS uzyskał stabilny, oscylujący na poziomie ok. 10% wynik wyborczy, ustanowiony głosami elektoratu mniejszości tureckiej. Ponownie, jak przed czterema laty, partia reprezentująca mniejszość turecką wygrała w okręgach wyborczych: Tyrgowiszte, Razgrad i Kyrdzali, gdzie poparcie dla DPS wyniosło rekordowe 63,05%. Od początku swojego istnienia DPS uczestniczył we wszystkich wyborach do Zgromadzenia Narodowego po 1990 roku oraz do Parlamentu Europejskiego po 2007 roku. Kilkakrotnie, w szczególności przed wyborami w 1992 roku,

⁷⁸ W konsekwencji, za wydalenie Lyutwiego Mestana w lutym 2016 roku Republika Turcji zakazała wjazdu do kraju honorowemu przewodniczącemu DPS Ahmedowi Doganowi. Turcja otwarcie poparła nowo utworzoną partię polityczną DOST.

podejmowano starania o zakazanie funkcjonowania DPS na podstawie niezgodności z konstytucją (art. 11). W wyborach do Parlamentu Europejskiego, począwszy od 2007 roku, Ruch na rzecz Praw i Wolności osiągał wyniki pozwalające na uzyskanie 4 mandatów w 2007 roku (20,3%), 3 mandatów w 2009 roku (14,2%), ponownie 4 mandatów w 2014 roku (17,3%) i 3 mandatów w 2019 roku (16,6%). W Parlamencie Europejskim partia jest członkiem Partii Porozumienia Liberalistów i Demokratów na rzecz Europy (ALDE).

Wykres 1. Wyniki wyborcze do Zgromadzenia Narodowego partii DPS w latach 1990-2021

Źródło: opracowanie własne na podstawie oficjalnych wyników wyborczych w Bułgarii.

Pomimo przejęcia „etnicznej” części sceny politycznej przez DPS i dominacji partii wśród tureckiej i szerzej – muzułmańskiej części społeczeństwa, na scenie politycznej Bułgarii są obecne też inne partie związane z turecką mniejszością w państwie. Po usunięciu z DPS jej były przewodniczący Lyutvi Mestan założył w 2016 roku partię DOST

– Demokraci na rzecz Odpowiedzialności, Sprawiedliwości i Tolerancji. Skrót DOST odpowiada tureckiemu słowu *dost*, które oznacza „przyjaciół”. Podczas pierwszej próby rejestracji partii Sąd Miejski w Sofii odmówił wpisania DOST ze względu na przeważającą liczbę założycieli o tureckich nazwiskach oraz etymologię akronimu „DOST”, uznając, że partia ta została utworzona na bazie etnicznej. Po złożeniu przez członków organizacji odwołania, postanowieniem Najwyższego Sądu Kasacyjnego z dnia 29 lipca 2016 roku dopuszczono rejestrację partii, uwzględniając jej otwartość na wszystkich obywateli oraz brak znamion wyłączności etnicznej organizacji. Tuż przed powstaniem nowej formacji jej lider Lyutvi Mestan złożył oficjalną wizytę w Turcji, gdzie rozmawiał z Ahmetem Davutoglu, ówczesnym premierem (w latach 2014-2016) i przewodniczącym Partii Sprawiedliwości i Rozwoju. Jak donosiły media w Bułgarii, wśród gości konferencji inauguracyjnej DOST znajdowali się wiceprzewodnicząca rządzącej w Turcji Partii Sprawiedliwości i Rozwoju – Fatma Kaya, ambasador Turcji w Sofii – Suleyman Gokce (pojawił się on nawet w filmie promocyjnym podczas kampanii DOST przed wyborami w 2017 roku, ale film został usunięty przez Centralną Komisję Wyborczą) oraz przedstawiciele organizacji emigracyjnych.

W rozmowie z Agencją Anatolia, przeprowadzoną bezpośrednio po utworzeniu DOST, Lyutvi Mestan powiedział, że partia powstała w imię „trzech flag – NATO, UE oraz Bułgarii”, a równocześnie wskazał na istotną rolę Turcji. Przed

wyborami parlamentarnymi w Bułgarii w 2017 roku minister pracy i opieki społecznej Turcji Mehmet Muezzinoglu zwrócił się do bułgarskich emigrantów mieszkających w Turcji ze słowami: „My, obywatele Republiki Turcji, musimy zapewnić, by koalicja DOST objęła przewodnictwo w wyborach dla lepszej przyszłości rodaków w Bułgarii”. MSZ Bułgarii określiło tę wypowiedź jako bezpośrednią ingerencję w wewnętrzne sprawy państwa. Sytuacja ta przywróciła w Bułgarii pojawiającą się przed każdymi wyborami debatę dotyczącą tureckiego angażowania się w politykę wewnętrzną państwa. W odpowiedzi MSZ Turcji wezwało Bułgarię do zaprzestania ograniczania tak praw politycznych mniejszości tureckiej, jak i liczby sekcji wyborczych w państwach poza granicami UE⁷⁹. Oficjalne poparcie DOST przez polityków z Turcji nie

⁷⁹ 21 kwietnia 2021 roku 45. Zgromadzenie Narodowe zniósło ograniczenia nałożone w 2016 roku przez koalicyjny rząd GERB i Zjednoczonych Patriotów, dotyczące maksymalnej liczby 35 lokali wyborczych w państwach spoza UE. Zminimalizowanie liczby lokali wyborczych poza UE w dużym stopniu ograniczało możliwości oddania głosu przez obywateli Bułgarii w Turcji (według szacunkowych danych ok. 350 tys. osób zamieszkałych w Turcji posiada prawa wyborcze w Bułgarii), a także bułgarskiej diaspory z Wielkiej Brytanii (po brexicie), USA i Kanady. W wyniku zmian w ustawodawstwie lokale wyborcze poza granicami UE mogą być otwierane w ambasadach i konsulatach, a także w miejscach, do których wpłynęło co najmniej 40 wniosków, oraz tam, gdzie w ciągu ostatnich pięciu lat istniała co najmniej jedna sekcja posiadająca stu wyborców. Dzięki zmianom w Kodeksie wyborczym w ostatnich wyborach parlamentarnych w lipcu 2021 roku liczba sekcji w Turcji wzrosła z 35 do 121. Nowelizacja Kodeksu wyborczego wywołała krytykę ze strony partii nacjonalistycznych, argumentujących, że obniżenie obecnego limitu pozwoli Turcji na bycie pośrednikiem w wyborach parlamentarnych. Według danych z ostatnich wyborów do Zgromadzenia Narodowego w Bułgarii, Ruch na rzecz Praw i Wolności otrzymał 89,2% poparcia, czyli 19 877 głosów.

stanowi *novum* w bułgarskiej polityce. Przez lata tureccy politycy regularnie uczestniczyli w wiecach wyborczych DPS, a tureccy burmistrzowie zapewniali polityczne i logistyczne wsparcie Ruchowi na rzecz Praw i Wolności w Turcji w wyborach parlamentarnych. Po widocznym ochłodzeniu w stosunkach pod rządami Recepty Tayyipa Erdoğan, apele polityczne początkowo odnosiły się do zachowania jedności partyjnej Turków bułgarskich, ale później zaczęto zwracać się o wsparcie najpierw dla partii NPSP Kassima Dahla, a potem partii DOST Lyutwiego Mestana bądź – jak w 2017 roku – o głosowanie na wspólną koalicję. W wyborach tych partia byłego lidera DPS uzyskała ponad 19 tys. głosów (2,61%), wygrywając znacznie z DPS (11,6 tys. głosów) wśród wyborców w Turcji. Start DOST w wyborach parlamentarnych w 2017 roku i uzyskanie ok. 120 000 głosów były w stanie rozluźnić polityczną reprezentację Turków i muzułmanów w Bułgarii oraz rozproszyć tureckie wpływy w Bułgarii. W wyniku poprawy relacji na linii Turcja – DPS w 2021 roku (prezydent Erdoğan bezpośrednio poparł DPS)⁸⁰,

W poprzednich wyborach do Zgromadzenia Narodowego w 2017 roku DPS uzyskał wynik 38,8% (11 692 głosy), a DOST – 56,75% (17 067 głosów). Na kolejnych miejscach uplasowały się GERB z wynikiem 1,48% oraz BSP – 0,89%. Równocześnie liczba wyborców w Turcji w każdych kolejnych wyborach parlamentarnych maleje: w 2009 roku ponad 100 tys. obywateli bułgarskich głosowało w wyborach parlamentarnych w Turcji, w 2013 roku – 60 tys., w 2017 roku – 30 tys. W wyborach parlamentarnych w kwietniu 2021 roku w głosowaniu w Turcji udział wzięło 22 tys. osób.

⁸⁰ Podczas kampanii wyborczej przed wyborami do Zgromadzenia Narodowego w czerwcu 2021 roku, w rezydencji Çengelköy nad Bosforem prezydent Recep

partia DOST zrezygnowała ze startu w wyborach w tym roku, udzielając w lipcowych wyborach parlamentarnych oficjalnego poparcia koalicji Demokratyczna Bułgaria.

Tayyip Erdoğan przyjął delegację DPS pod przewodnictwem lidera partii Mustafy Karadayi. Po stronie bułgarskiej w skład delegacji weszli Ahmed Ahmedow – wiceprzewodniczący DPS, i europoseł Ilhan Kyuchyuk. Erdoğanowi towarzyszył minister spraw zagranicznych Mevlüt Çavuşoğlu oraz przedstawiciele rządzącej Partii Sprawiedliwości i Rozwoju. Spotkanie Erdoğan z przedstawicielami Ruchu na rzecz Praw i Wolności było wówczas zaskoczeniem, gdyż partię prezydenta Turcji oraz DPS dzielą fundamentalne różnice, np. w kwestiach religijnych (podstawą ideologii DPS są świeckie wartości, prawa i wolności liberalne).

Zakończenie

Rozpoczęty przed trzema dekadami proces transformacji ustrojowej oraz późniejszy proces europeizacji w znacznym stopniu wpłynęły na krajobraz polityczny związany z kwestiami etnicznymi w Bułgarii. Problematyka mniejszościowa podlegała w tym czasie dynamicznym zmianom, zwłaszcza w latach 1997-2007, kiedy Bułgaria zintensyfikowała działania na rzecz przystąpienia do UE. Proces akcesji do UE doprowadził także do przyjęcia bądź nowelizacji szeregu ustaw oraz utworzenia nowych instytucji, polityk, programów, projektów, praktyk konsultacyjnych i mechanizmów monitorowania sprawy mniejszości etnicznych w państwie.

Od 1990 roku Bułgaria realizuje nowy model polityki etnicznej, oparty na próbach równoważenia praw społeczeństwa tytularnego i mniejszości etnicznych, wciąż jednak istnieje wiele barier skutkujących wykluczeniem na poziomie społecznym, kulturowym, ekonomicznym i politycznym. Pomimo przyjęcia przez Zgromadzenie Narodowe w 2012 roku niewiążącej rezolucji, w której potępiono proces odrodzenia, nazywając go formą czystek etnicznych przeprowadzanych przez reżim totalitarny, mniejszość turecka w Bułgarii ciągle spotyka się z różnymi formami dyskryminacji. Ponadto nierozwiązane kwestie językowe powodują, że przedstawiciele mniejszości narodowych są pozbawiani możliwości tak ekspresji etnicznej, jak i komunikacji w języku ojczystym na poziomie urzędowym i oświatowym, a pomimo gwarancji ustawowych język turecki pozostaje językiem marginalnym w mediach czy szkołach oraz zakazanym na wielu poziomach procesu politycznego. Brak rozwoju ram prawnych dla praw kulturalnych i językowych został podkreślony w czwartej części opinii Komitetu Doradczego do Konwencji ramowej o ochronie mniejszości narodowych Rady Europy z 26 maja 2020 roku. W dokumencie stwierdza się, że w odniesieniu do praw kulturalnych i językowych oraz praw do uczestnictwa w życiu politycznym osób należących do mniejszości narodowych obecne ramy prawne są nadal słabo rozwinięte. Pomijając prawo do nauki języka ojczystego, brak jest kompleksowych rozwiązań przyznających konkretne prawa osobom należącym do mniejszości

w takich obszarach, jak kultura, media, język mniejszości w administracji publicznej czy oznaczenia topograficzne.

Problemem w polityce etnicznej Bułgarii pozostaje, stanowiący formę kontrolowania mniejszości, zakaz tworzenia partii politycznych o charakterze etnicznym. Obecne przepisy prawne i konstytucyjne uniemożliwiające udział mniejszości w życiu politycznym są nadal stosowane wobec grup mniejszościowych. Pomimo to mniejszość turecka jest reprezentowana politycznie w głównej mierze przez posiadający wyłączność na wyborców z mniejszości etnicznych Ruch na rzecz Praw i Wolności. Działalność partii stała się ważnym czynnikiem zapewniającym stabilność systemu politycznego, przy czym powstawanie nowych partii reprezentujących mniejszość turecką wskazuje, że w dość skonsolidowanej grupie mniejszościowej, jaką są Turcy w Bułgarii, zachodzą zmiany dające przestrzeń nowym ugrupowaniom o charakterze etnicznym w Bułgarii.

Istnienie Ruchu na rzecz Praw i Wolności ma również istotne znaczenie dla dotkniętej w większym stopniu zagrożeniem wykluczenia socjoekonomicznego mniejszości tureckiej w państwie. Okres przeobrażeń politycznych, ekonomicznych i społecznych w Bułgarii w latach dziewięćdziesiątych XX wieku szczególnie mocno dotknął społeczność turecką. Znaczący wpływ na sytuację ekonomiczną tej grupy miał fakt, że większość etnicznych Turków zamieszkuje tereny wiejskie. Skoncentrowanie tej społeczności na wsiach doprowadziło do gorszego niż w miastach dostępu do infra-

struktury, ograniczenia szans edukacyjnych, utrudnionego dostępu do ośrodków medycznych i kulturalnych. Społeczność turecka w szczególny sposób została również dotknięta bezrobociem. Wobec tych problemów demograficznych oraz ekonomiczno-społecznych, z którymi borykała się społeczność turecka, DPS angażował się przede wszystkim w projekty prawne, mające na celu poprawienie sytuacji socjoekonomicznej tej społeczności. Pomimo podejmowanych działań prawa mniejszości tureckiej w Bułgarii po 2007 roku nie uległy znaczącej poprawie. W rzeczywistości Turcy bułgarscy nadal domagają się tych samych praw etniczno-językowych i społeczno-gospodarczych, których żądali przed 2007 rokiem.

Podkreślić należy także, że populacja Turków w Bułgarii staje się ważnym podmiotem polityki zagranicznej Turcji. Wspieranie etnicznych Turków w państwach, w których obecna jest znacząca mniejszość turecka, jest charakterystyczne dla działań prezydenta Turcji Recepta Erdoğan. Sytuacja ta jest widoczna chociażby w Niemczech. W Bułgarii „tureckie połączenie” odgrywa równie ważną rolę ze względów zarówno historycznych, jak i geograficznych. Poprzez mniejszość turecką w Bułgarii oraz zamieszkujących w Turcji obywateli bułgarskich mających prawo głosu w wyborach do Zgromadzenia Narodowego Bułgarii mniejszość ta staje się ważnym narzędziem dla Erdoğan w oddziaływaniu na bułgarską politykę wewnętrzną i europejską. Interesy Turcji i Bułgarii na Bałkanach są zbieżne, przynajmniej w zakre-

sie wspólnych projektów energetycznych. Poprawa relacji Erdoğana z DPS jest uwarunkowana również zmianami w polityce wewnętrznej Bułgarii. Do wyborów w 2021 roku prezydent Turcji polegał na wsparciu premiera Bojko Borisowa, wykorzystując również argument uchodźczy, by oddziaływać na bułgarską politykę. Po przegraniu przez GERB wyborów w 2021 roku sytuacja w Bułgarii się zmieniła, a prezydent Turcji potrzebuje nowego stabilnego partnera w Bułgarii, reprezentującego polityczne interesy Turcji.

Po trzech dekadach transformacji ustrojowej w Bułgarii widoczne jest zjawisko marginalizowania znaczenia polityki etnicznej w państwie, zwłaszcza po przystąpieniu Bułgarii do UE w 2007 roku. Po akcesji do UE nastąpił widoczny proces stagnacji w polityce etnicznej państwa. Istnieje potrzeba zmian w realizowanych politykach poprzez przestrzeganie obecnej legislacji antydyskryminacyjnej oraz zapewnienie, że ataki i dyskryminacja na tle rasowym lub etnicznym będą skutecznie identyfikowane, rejestrowane i badane, a osoby za nie odpowiedzialne poniosą konsekwencje.

W edukacji powinien zostać rozpoczęty proces promocji edukacji w językach ojczystych grup etnicznych w ścisłej współpracy z przedstawicielami mniejszości oraz powinno zostać zapewnione nauczanie różnych przedmiotów w tych językach. Również przestrzeń kultury wymaga znacznego zwiększenia budżetu przeznaczanego na ochronę i rozwój kultur przedstawicieli grup etnicznych oraz stworzenie skutecznego mechanizmu udziału przedstawicieli mniejszości

w rozwoju polityki kulturalnej. Potrzebne są także ułatwienia w nadawaniu programów telewizyjnych i radiowych o odpowiednim czasie trwania oraz wspieranie regularnej publikacji wiadomości pisanych (drukowanych lub internetowych) w językach mniejszości etnicznych. Zaleca się też rozwijanie możliwości posługiwania się językami mniejszości w relacjach z władzami na obszarach tradycyjnie lub w dużej mierze zamieszkałych przez osoby należące do grup etnicznych.

Różnorodne formy dyskryminowania społeczności mniejszościowej umożliwiają budowanie silnej pozycji stronom trzecim. Widoczna obecność tureckich i wcześniej saudyjskich organizacji religijnych w Bułgarii wpływa na krajobraz religijny Bułgarii, wprowadzając do niej, ciągle marginalne, ale nieobecne wcześniej, konserwatywne odmiany islamu, mogące w przyszłości stanowić zagrożenie dla bezpieczeństwa wewnętrznego państwa.

Bibliografia

- Bates D., *What's in a Name? Minorities, Identity, and Politics in Bulgaria*, „Identities: Global Studies in Culture and Power”, vol. 1, 1994.
- Brunnbauer U., *The Perception of Muslims in Bulgaria and Greece: Between the 'Self' and the 'Other'*, „Journal of Muslim Minority Affairs”, vol. 21, 2001, no. 1.
- Çelik N., *The Political Participation of Turkish Minority in Bulgaria and the Public Reaction: The Case of Movement for Rights and Freedoms (1990-1994)*, „Karadeniz Araştırmaları”, 6 (2009), nr 22.
- Crampton R.J., *A Concise History of Bulgaria*, Cambridge 2005.
- Eminov A., *Turkish and Other Muslim Minorities in Bulgaria*, New York 1997.

- Eminov A., *The Education of Turkish Speakers in Bulgaria*, „Ethnic Groups”, vol. 5, 1983.
- Eminov A., *The Turks in Bulgaria: Post 1989 Developement*, „Nationalities Papers”, vol. 27, 1999, no. 1.
- Eminov A., *Turks and Tatars in Bulgaria and the Balkans*, „Nationalities Papers”, vol. 28, 2000, no. 1.
- European Parliament, *Briefing No 6, Bulgaria and the Enlargement of the European Union*, https://www.europarl.europa.eu/enlargement/briefings/6a3_en.htm.
- Human Rights Watch, *Destroying Ethnic Identity: The Gypsies of Bulgaria*, New York 1991.
- Konstytucja tyrnowska, <http://www.parliament.bg/?page=history&lng=bg&hid=4>.
- Konstytucja Republiki Bułgarii, <http://libr.sejm.gov.pl/tek01/txt/konst/bulgaria2011.html>.
- Konwencja ramowa o ochronie mniejszości narodowych, 1995, <http://mniejszosci.narodowe.mswia.gov.pl/mne/prawo/konwencja-ramowa-rady/konwencja-ramowa-rady/6768,Konwencja-ramowa-Rady-Europy-o-ochronie-mniejszosci-narodowych.html>.
- Kostanick H.L., *Turkish Resettlement of Bulgarian Turks, 1950-1953*, „University of California Publications in Geography”, vol. 8, 1957, no. 2.
- Lunt H.G., *On Macedonian Nationality*, „Slavic Review”, vol. 45, 1986, no. 4.
- Merdjanova I., *Uneasy Tolerance: Interreligious Relations in Bulgaria After the Fall of Communism*, „Religion in Eastern Europe”, vol. 26, 2006, no. 1.
- Pew Research Centre, *Muslim Population by Country*, <https://www.pewforum.org/2011/01/27/table-muslim-population-by-country/>

- Szyszlak T., *Polityka etniczna Bułgarii*, [w:] *Polityka etniczna współczesnych państw Europy Środkowo-Wschodniej*, red. H. Chałupczak, R. Zenderowski, W. Baluk, Lublin 2015.
- UNHR, *International Convention on the Elimination of All Forms of Racial Discrimination*, <https://www.ohchr.org/en/professionalinterest/pages/cerd.aspx>.
- Vassilev R., *Restoring the Ethnolinguistic Rights of Bulgaria's Turkish Minority*, „Ethnopolitics”, vol. 9, 2010, no. 3-4.
- Zhelyazkova A., Kosseva A., Hajdinjak M., *Tolerance and Cultural Diversity Discourses in Bulgaria: The Bulgarian Ethnic Model – Parallel Cohabitation or Multicultural Recognition*, Sofia 2010.
- Агенция на Европейския съюз за основните права, Доклад «Данни на фокус»: Мюсюлманите, 2009.
- Баева И., *Две десетилетия български преход – предпоставки, проблеми, равностметка*, „Дриновски сборник”, т. 4, 2011.
- БНР новини, Сидеров: Ще има референдум за новините на турски език по БНТ, [https://bnr.bg/horizont/post/100017098/siderov-shte-ima-referendum-za-novinite-na-turski-ezik-po-bn t](https://bnr.bg/horizont/post/100017098/siderov-shte-ima-referendum-za-novinite-na-turski-ezik-po-bn-t).
- Българска Национална Телевизия, Бивш премиер без пенсия. Как живее Ренета Инджова?, <https://www.bnt.bg/bg/a/bivsh-premier-bez-pensiya-kak-zhivее-reneta-indzhova>.
- Донков К., *Етническият състав на населението на България*, „Статистика”, 36 (2), 1996.
- Закон за вероизповеданията, <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135462355>.
- Закон за гражданска регистрация, <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134673409>.
- Закон за политическите партии, 1990 г., <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2135501352>.
- Закон за радиото и телевизията, <https://www.lex.bg/laws/ldoc/2134447616>.

Карахасан-Чънар И., «Голямата екскурзия» – Експулсирането на турското малцинство от България през 1989 г., <http://www.librev.com/index.php/2013-03-30-08-56-39/discussion/bulgaria/1286-sdgsdfh>.

Кодекс на труда, <https://www.lex.bg/laws/ldoc/1594373121>.

Наказателен кодекс, <https://www.lex.bg/laws/ldoc/1589654529>.

Национален статистически Институт, *Критичен доклад относно преброяването на населението и жилищния фонд*, <https://www.nsi.bg/bg/content/12037/basic-page/критичен-доклад-относно-преброяването-на-населението-и-жилищния-фонд>.

Национален статистически Институт, *Преброяване 2011*, <https://www.nsi.bg/sites/default/files/files/pressreleases/Census2011final.pdf>.

Национален статистически Институт, *Преброяване на населението и жилищния фонд в Република България*, <http://www.nsi.bg/census2011/>.

Сачкова Е., *Политики относно малцинствата в България (1878-2000)*, Стратегии на образователната и научната политика, бр. 3, 2000.

Стоянов В., *Турското население в България между полюсите на етническата политика*, София 1998.

Ялъмов И., *История на турската общност в България*, София 2002.